

Világtörténet 32. évf. 3-4. sz. (2010.)

Tartalom

Tanulmányok

- **HORVÁTH Richárd** : [Hunyadi Mátyás és Havasalföld](#) **3-12** [694.74 kB - PDF]
- **Sz. FARKAS Jenő** : [Drakula az összeesküvés-elméletek hálójában](#) **13-19** [371.59 kB - PDF]
- **NAGY Levente** : [Drakula és a román Corvinusok](#) **20-27** [401.19 kB - PDF]
- **W. SALGÓ Ágnes** : [Drakula története és a korabeli sajtó](#) **28-37** [489.88 kB - PDF]
- **ZOLTÁN András** : [Az óoroszl Drakula-történet szerzője. Kurycin vagy valaki más?](#) **38-46** [603.78 kB - PDF]
- **SASHALMI Endre** : [Az orosz Dracula-elbeszélés a 15. század végi moszkvai nagyfejedelmi hatalmi ideológia összefüggésében](#) **47-53** [423.82 kB - PDF]
- **SOKCSEVITS Dénes** : [A katolikus egyház Horvátországban az usztasa és a szocialista rendszer idején](#) **54-68** [564.65 kB - PDF]
- **VAJDA Barnabás** : [Hallgatói telefonok a Szabad Európa Rádió csehszlovák szerkesztőségébe 1985-1986-ban](#) **69-81** [487.17 kB - PDF]

Szemle

- **VAJDA Barnabás** : **Gaps in the Iron Curtain. Economic Relations Between Neutral and Socialist Countries in Cold War Europe** **82-84**
- **BÍRÓ László** : [Incze Miklós \(1922-2010\)](#) **85-88** [138.54 kB - PDF]

HUNYADI MÁTYÁS ÉS HAVASALFÖLD

Amikor a história magyarországi művelőinek körében a mátyási külkapcsolatok kerülnek terítékre, a kutatás figyelme, nem minden ok nélkül, elsősorban északra és nyugatra terelődik. Ha nagyritkán a déli végek felé fordul az érdeklődés, az is kimerül a török–magyar kapcsolatok és/vagy harcok kutatásában, ismertetésében. Havasalföld és vele együtt Moldva mintha az utóbbi néhány évtizedben kikerült volna a hazai történetkutatás látóteréből, így meg kell állapítanunk, hogy az 1458 utáni magyar vonatkozású havasalföldi (és moldvai) történéseknek nincs teljességre törekvő, és ami ennél is fontosabb, modern feldolgozása hazánkban, noha eltagadhatatlanok a javulás első jelei.¹ A legutóbbi, magyar nyelven, magyar történeztollából származó, nagyobb ívű és terjedelmű, primer forrásokig nyúló összefoglalások az 1930–40-es években láttak napvilágot, s bár adataik máig megállják a helyüket, napjainkban némileg másképp gondolkodunk a kérdésről.² Azt azért még előre kell bocsátanunk, hogy a magyar nemzeti kutatást akkor és annyira kezdte/kezdi érdekelni Havasalföld története, amikor a törökök megjelennek annak határainál és ezzel egy időben a Magyar Királyságot fenyegetik, netalán be is törnek oda. Ha van tehát olyan korszak, amikor érdemes ezt az érdeklődést ébresztgetni, akkor Mátyás uralkodása éppen ilyen, mert török betörésből bizony akadt bőséggel.³

Hunyadi Mátyás 1458. évi trónra léptekor Havasalföld és Moldva fejedelemségei már csak részben hasonlítottak egykor szebb napokat látott önmagukra. A 14. század utolsó és a 15. század első évtizedében még más volt a helyzet. Lajos, majd Zsigmond királyok habár részleges függésbe vonták mindkét államot, azok még nem voltak megfosztva az önállóság minden elemétől. Ennek remek példája Moldva, amely egyre határozottabb lengyel kapcsolatokat építve, a korszakban egyfajta sajátosan értelmezett, mondhatnók balkáni önállósodás felé lépegetett.⁴ Ezt az idillinek látszó képet zúzták apróra a törökök sorozatos támadásai. Az első rigómezei csatában (1389) a balkáni országok koalíciója végzetesen megrendült, a bolgár és a szerb államiság lényegében árnyékká vált, területük a 15. században már csatátérnek tekinthető. Moldva és Havasalföld ekkora károkat ugyan nem szenvedett, azonban a Magyar Királysággal és a Török Birodalommal való, még a korábbinál is aktívabb kapcsolatfelvételt és adott esetben a részleges vagy teljes függést már nem kerülhették el. A két szomszéd azonban eltérő elvárásokat jelentett. Míg a Porta inkább a rendszeres adófizetést és a fegyveres semlegességet várta el, addig a magyar királyok sokkal inkább a havasalföldi fegyverekre, mintsem az ottaniak aranyaira számítottak.

A 15. század második harmadában, Hunyadi János kormányzósága (1446–1452), majd V. László uralkodása (1452–1457) alatt véglegesen és végzetesen világgossá vált Buda számára, hogy a török támadások legfeljebb csak rendkívüli erőfeszítések árán állíthatóak meg a magyar határok előtt. E cél, mármint az oszmán hadak távoltartása, elérésében játszott fontos szerepet a két balkáni vajdaság, de földrajzi

Számunk első hat tanulmánya a *Drakulaháza. Vlad Ţepeş és a Drakula-hagyomány* című konferencián, 2010. szeptember 10-én elhangzott előadások szerkesztett változata. A konferencia szervezői: A Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, PTE BTK Középkori és Korajkori Történeti Tanszék, PTA PAB Kelet-Európa és a Balkán Munkabizottsága, Pécs2010 Központ.

helyzeténél fogva ekkoriban Havasalföld jelentősége még Moldvát is meghaladta, legalábbis Budáról nézvést. Ám az aktuális vajda, II. Vlad Dracul (1437–1442; 1444–1447)⁵ – aki a korábbi évek politikai-katonai helyzetéből fakadóan Zsigmond király megbízható híve, 1431-től például híres Sárkányos Lovagrendjének (ahonnan közismert mellékneve is ered) tagja volt – az 1430-as évek végétől mind gyakrabban nyújtott eleinte burkolt, később egyértelmű segítséget a törököknek. 1438-ban a helyzet már odáig fajult, hogy a többek közt Nagyszebenre törő Ali béget személyesen, csapatai élén vezette át a Kárpátokon.⁶

Mielőtt azonban Vladot hirtelen felindulásból, mint az egykori jötevőt, azaz Zsigmondot, eláruló ún. kétkulacos politikust ítélnék el, egy további szempontot illő felvillantatunk. Tisztában kell lennünk azzal, hogy Havasalföld katonai ereje még magyar segélycsapatok érkezése esetén sem volt képes ellenállni egy nagyobb szabású török támadásnak. Erre remek példa, hogy a sors – vagy az új szövetséges, az ugyancsak gyorsan változó bizalmú török vezetés – hamar megbüntette II. Vladot. 1442 márciusában, amikor egy ismételt erdélyi török betörés alkalmával már Hunyadi csapatai arattak győzelmet, az oszmánok a vajdát gyanították a vereség hátterében. Feltételezett árulóként rideg elutasításban volt része, s még a szultán előtt is magyarázkodásra kényszerült. Helyzetének megingása azonnal a trón elvesztésével járt, amit Hunyadi gyors, 1442. április–májusi betörése csak meggyorsított.⁷ Az esztendő török elleni harcainak menetére a pontot azonban a szeptemberi Jalomica folyó melletti győzelem tette fel, ahol a magyar sereg a teljes ruméliai hadat megfutamította.⁸

A keresztény fegyverek sikerének köszönhetően rövid időre a budai vezetés által jobban kedvelt II. Basarab (1442–1444) ült Vlad trónjára. Alig kétesztendei működésének kiemelt időszaka volt Hunyadi János 1443/44. évi ún. téli hadjáratának aktív támogatása.⁹ Ahogy azonban a magyar hadak elhagyták a vidéket, a török „örizetben” lévő II. Vlad kiszabadult és ismét visszatérhetett, így legkésőbb 1444 tavaszától már ismét Havasalföld ura.¹⁰ Az bizonyos, hogy a tragikus, vármái vereséggel záródó hadjárat idején már ő volt a vajda.¹¹ Ekkortól egészen 1447 végéig, amikor november–december folyamán Hunyadi János moldvai és havasalföldi hadjárata alkalmával le nem tette a trónról, ő irányította az országot.¹²

Az ekkor előlépő új vajda II. Vladiszláv (1447–1456) volt. Igaz ugyan, hogy a magyar hadak távoztával, valamint kihasználva, hogy Vladiszláv részt vett Hunyadi oldalán az 1448. október 17–20. között zajlott és súlyos vereséggel végződő ún. második rigómezei ütközetben, II. Vlad fia, az 1430-as évek elején született és később oly nagy hírnévre szert tett Vlad Ţepeş (Karóbahúzó Vlad) néhány hétre elfoglalta a trónt, de november végére ismét a visszatérő Vladiszláv volt a hatalom.¹³ Személyében egészen 1456 nyarán bekövetkezett leváltásáig eleinte többé, majd egyre kevésbé megbízható és a magyar érdekeket is szem előtt tartó vezető állt Havasalföld élén. 1455/56-ban részben önállósodási szándékai, részben pedig a fokozódó török nyomás hatására információknak van arról, hogy Vladiszláv török portyákat engedett át országán, melyek célja Erdély pusztítása volt.¹⁴

III. Vlad, azaz Vlad Ţepeş tehát csak Vladiszlávot követően térhetett vissza ismét apja trónjára. Hogy mikor, arról nehéz pontosan nyilatkozni. Vladiszláv 1456 áprilisában még élőként szerepel egy oklevélben, míg utódjának első ismert említése július 3-ról származik, tehát a váltásnak e két időpont között kellett bekövetkeznie.¹⁵ Mindenesetre Mátyás uralkodása elején Havasalföld élén Vlad Ţepeş állt, s bizony dacára annak, hogy hatalomba kerülését részben Hunyadi Jánosnak köszönhette, az első időkben még korántsem számított az ifjú király megbízható szövetségesének.

Ennek adta tanújelét például, amikor uralkodása első hónapjaiban Nagyszebenre tört, igaz, nem minden előzmény és indok nélkül. 1458 tavaszán Szilágyi Mihály (közvetve pedig maga a király) buzdítására fogadta be ugyanis a város Mihály trónkövetelő vajdát és családját, illetőleg a Dănești-klánhoz tartozó III. Dant, aki III. Vlad elszánt ellenfelének számított. Amikor tehát Vlad végül Sebeben támadt, nem tett más, mint amit bármelyik trónjáért aggódó uralkodó tett volna: a trónkövetelőt bűjtató város törve megpróbálta a lehetséges konkurenst kiiktatni.¹⁶ Később, 1460-ban a szászöldi Omlás birtokon szabályos vérengzést rendezett, ami ha nem is közvetlen indítéka, de bizonyosan egyik indoka volt Mátyás Vladdal kapcsolatos későbbi döntéseinek.

Katonai akciói és kegyetlenkedései ugyanis nem maradtak hatás nélkül. A nagyszebeniek fűhöz-fához futottak panaszukkal, míg végezetül Mátyás királyig ért panaszuk hangja. S bár a király tiszttában lehetett a vajda megbízhatóságával, a török fenyegetettség által jelentett kényes helyzetével és pusztításainak mértékével, mégis először arra utasította a várost, hogy próbálják megtalálni szomszédjukkal a *modus vivendit*.¹⁷ Eme, első pillantásra meglepő lépés háttérében szélesebb körű politikai megfontolások álltak. Minden jel arra látszott ugyanis mutatni, hogy a havasalföldi vajda egyre inkább a Magyar Királyság felé kezdte fordítani figyelmét, felismerve, hogy a kizárólagos török kapcsolat nagyon hamar a teljes megszállást hozhatja magával. Ráadásul tudomására jutott, hogy II. Pius pápa (1458–1464) vezetésével, az 1459. június 1-jén megnyitott mantovai kongresszus keretei között nagyszabású törökellenes koalíció van kialakulóban, ami siker esetén Havasalföld számára is könnyebb esztendők eljövételét jelenthette.¹⁸ Talán épp ezért kerülhette a nyílt szembefordulást Mátyás is. Tudomásul vette, hogy még egy bizonytalankodó és gyenge szövetséges is több a török ellenében, mintsem a támogatók teljes hiánya.

A közös érdek gyorsan egymás mellé állította a két felet, s 1461-től folyamatosak a jelek arra nézve, hogy Havasalföld a korábbinál fontosabbnak tartotta a magyar kapcsolatot. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a magyar helyőrséggel bíró, s a Fekete-tengeren zajló kereskedelemben kiemelt fontosságú Kilia városát többek közt Vlad támogatásának eredményeképpen nem sikerült elfoglalnia Ştefan cel Mare moldvai vajdának (1457–1504), noha 1462-ben többször is kísérletet tett erre.¹⁹ Mindezt tetézendő Vlad megtagadta a Portának járó adót, majd az ennek ügyében nála járó török követeket kivégeztette, azután az ellene küldött vidini bég csapatait is visszaverte, voltaképpen szabályos ellenhadjáratot indított.²⁰ Természetesen a bosszúra nem kellett sokáig várnia. 1462 kora nyarán maga a szultán, II. Hódító Mehmed (1451–1481) vezetett hadat Havasalföld ellen. S bár hadjáratát általánosságban nem szokás átütő erejűnek ítélni – lévén III. Vlad csapataira nem tudott végzetes csapást mérni –, azt azért elérte, hogy Vlad Ţepeş testvéröccse, az 1444 óta a török udvarban élő, a szultán kedvencei közé tartozó Radu cel Frumos (Szép Radu, 1462–1475) kerülhessen időlegesen a trónra.

Ţepeş az öccse és a török elől Magyarországra menekült, valamikor június vagy legkésőbb július folyamán. S ekkor kapcsolódott be először – és előlegezzük meg, személyesen utoljára – döntő módon Mátyás király Havasalföld történetének alakításába. A menekült vajdának védelmet biztosított, s haddal igyekezett visszahelyezni trónjára, persze csak a török főserég távozását követően. A király 1462 júliusának végén hagyta el Budát, hogy a Szeged körül gyülekező hadakhoz siessen. Augusztus 3-án már a városban volt, ahonnan a Csanád–Várad–Kolozsvár–Torda kerülőt közbeiktatva, szeptember utolsó napjaiban érkezett Nagyszebenbe. Ekkorra már Mehmed elhagyta seregét, és augusztus végén Kis-Ázsiába tért vissza.²¹ Sebebenből

Mátyás Kóhalmon és Sepsiszentgyörgyön át vonult egészen a havasalföldi határig.²² Itt azonban megállt, mert az események menetében váratlan fordulat következett be. A két, magát egyszerre vajdának tartó testvér ugyanis egyaránt fordított egyet köpönyegén. Radu, aki közben nem szakította meg török kapcsolatait, hamarjában igyekezett biztosítani Mátyást arról, hogy elfogadja a magyar fennhatóságot és kész a király utasításainak megfelelően cselekedni.²³ S noha ígéretének egyetlen biztosítékát sem adta, úgy tűnik, Mátyás hitt neki.

Ebbéli hitét valami más is támogatta, mégpedig Vlad Ţepeş ellentmondásos viselkedése. Amint arról már szó esett: a vajda a szultáni támadás elől a Szászföldre húzódott. Itteni működéséről, az esetleges visszatérés érdekében tett lépéseiről nem maradt érdemi információink egyetlen kivételtől eltekintve. Valamikor az ősz folyamán ugyanis Vlad levelet küldött a szultánnak, melyben szolgálatainak felajánlása mellett kilátásba helyezte, hogy esetleges támogatása esetén képes lenne Erdélyt török kézre juttatni. A vajda a Brassótól nem is oly távoli (Szász)Rudályon (*in Rhotel*) keltezte levelét, a szultánhoz intézett üzenete Mátyás kezébe került, aki azt latin fordításban II. Pius pápának is eljuttatta, és közben sietett tájékoztatni az itáliai államokat is.²⁴

A levelet a későbbi román kutatás némi bizonytalankodást követően már határozottan Mátyás vagy környezete propaganda célú koholmányának tartja, noha ennek beigazolódása esetén nehéz a későbbi események pontos értelmezése. Mátyás ugyanis november első napjaiban, tehát már a vajdai levél ismeretében, Brassóban találkozott Vladdal, majd többheti közös ottani tartózkodást követően²⁵ együtt indultak Havasalföld felé, s a határ közelében álló várnál, amelyről Beheim szövege helyesen jegyzi meg, hogy havasalföldi területen áll,²⁶ Királykőnél²⁷ az esztendő májusában Vácott Mátyás hűségére tért híres-hírhedt hadvezér, Jan Jiskra (Giskra János) elfogta Vlad Ţepeş.²⁸ Feltéve, de nem elfogadva a magyarországi irathamisítás lehetőségét, azonnal felmerül a kérdés: miért várt volna eddig Mátyás Vlad lefogatásával? Talán személyesen kívánta ellenőrizni az utód, Radu hatalmának biztos voltát, esetleg a korábbi ellenfél megleckéztetése lehetett a célja, hogy saját országában fogassa el a vajdát. Ám az sem lehetett mellékes körülmény, hogy miféle üzenete, „fegyelmező hatása” volt ennek a havasalvi bojárok számára. Mindegyik lehetőség elképzelhető, de a mátyási hamisítás-összeesküvés tényét önállóan egyik sem bizonyítja.

Bármi álljon is a háttérben, egy biztos, Mátyás sem bánkódhatott a kellemetlen ellenség-szövetséges forgalomból való kivonása miatt. Mindez ráadásul nagyon gyorsan zajlott le, mert a király és kísérete december 8-án már Segesváron, aztán Medgyesen tartózkodott, s onnan Körösbányán át az esztendő végére Budára tért vissza. Az elfogott Vlad Ţepeş is magukkal vitte, s esekély és bizonytalan számú idevágó forrásunk értelmében Budán, esetleg Visegrádon őriztette.²⁹ Élete utolsó évében, amikor Mátyás támogatásával – de erről még lesz szó a későbbiekben – visszatérhetett vajdaságába, a király unokatestvérét, Szilágyi Jusztinát vette feleségül. Házasságuk gyermektelen maradt.³⁰

Csakhogy minket most jobban kell, hogy érdekeljen Radu és a Magyar Királyság kapcsolata. Az 1460-as évek közepétől, voltaképpen a magyar szempontból sikeres jajcai ostromtól (1463/64 fordulóján) kezdődően hosszabb, a korábbiakhoz képest nyugalmas időszak következett az észak-balkáni harctereken. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a török birodalom a keleti hadszíntereken váratlanul komoly ellenállásba ütközött, elsősorban Uzun Hasszán azeri-perzsa hadaiban. Ehhez közel egy időben az orosz és az egyiptomi mameluk uralkodók seregei is támogatást adtak, no meg

közben a híres Szkander bég ellenállása is tartott az albán hegyek közt, így az európai szárazföldi terjeszkedés a Porta számára sokdrangú kérdéssé vált.³¹

Jajca bevétele után Mátyás is fellélegzett, és figyelme inkább Csehország, majd III. Frigyes tartományai felé fordult. Persze a viszonylagos nyugalom nem jelentett békét. A kisebb-nagyobb határ menti villongások és a török betörések továbbra is mindennaposak voltak. Az oszmánok támogatásával trónra került Radu rendre utat engedett a török portyáknak, ám jelentős katonai támogatás hiányában érdemi akciókra nem vállalkozhatott és nem is vállalkozott. Ám a szomszédos százsz területet és a vajdaság közötti villongások napirenden maradtak.³²

A látszólagos nyugalom utolsó napjai az 1470-es évek első felében áldoztak le. Radu hatalmas ugyanis hirtelen megszakadt, amikor elsőként 1473 novemberében–decemberében távoli rokona, II. Dan vajda unokája, Basarab Laiotă cel Bătrân (Öreg Basarab) a helyi bojárság szinte puccszerű választásából ideiglenesen Havasalföld élére állt.³³ S bár forrásaink e téren cserbenhagynak bennünket, a későbbi eseményekből visszakövetkeztetve, így némi kockázatot is vállalva, alighanem kimondhatjuk, hogy Basarab támogatása mögött a Magyar Királyságot és Mátyás személyes döntését kell sejttenünk. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy minden ezután elkövetkező alkalommal (és bizony lett ilyen bőséggel), amikor Basarab elveszítette hatalmát, minduntalan a magyar fél védelmét kérte és kapta.

Radu természetesen azonnal harcot indított elveszettnek látszó trónjáért, s ekkor egy közel évtizedes, még a korábbiaknál is zavarosabb és trónharcoktól terhelt korszak kezdődött Havasalföld történetében. 1473 novembere és 1482 nyara között nem kevesebbszer, mint tizenhatszor cserélődött a vajda személye, s ugyanezen években összesen hat személy töltötte be ezt a tisztséget inkább rövidebb, mint hosszabb ideig.³⁴ Az események mégoly vázlatos ismertetésétől ezen írás keretei közt muszáj eltekinteni, hiszen azt a román történetírás jobbára már megtette. Szempontunkból most az lép elő fontos kérdésként, hogy miként viselkedett ezen évek alatt Magyarország.

Egy ideig láthatóan arra várt, hogy a kérdés majd csak megoldódik magától, Mátyás megelégedett azzal, hogy erdélyi vajdáin, előbb Magyar Balázson, majd Dengelegi Pongrác Jánoson és Vingárti Geréb Péteren keresztül kisebb-nagyobb támogatásban részesítse a neki épp megfelelő havasalföldi vajda (ez jobbára Radut jelentette) politikáját. Ráadásul a „történelmi véletlen” is, ha létezik ilyen, a segítségére sietett. Pontosán 1473-tól kezdődően tagadta meg a Portának járó éves adó fizetését a szomszédos Moldva fejedelme, Ștefan cel Mare, azaz Nagy István. Az évtized közepén pedig arra is figyelmes lehetett a magyar király, hogy az 1467. évi moldvabányai csatában győztes ellenfele, István vajda egyre inkább hajlandó a török melletti másik fontos kapcsolatát, a IV. Jagelló Kázmér (1447–1492) Lengyelországhoz fűződött is lazítani, így a török elleni harcokba a korábbinál jobban bevonhatóvá vált a magyar stratégiai célok megvalósítása érdekében. Meg is indultak a tapogatózó tárgyalások, amelyeknek hirtelenjében katalizátora is akadt. A vonakodó „csatlós”, Moldva megregulázása céljából ugyanis az albániai Scutari először sikertelennek bizonyuló ostromával bajlódó török szultán Nagy István ellen rendelte Szülejmán pasa ruméliai beglerbéget, aki a hozzá csatlakozott kiegészítő hadakkal egyetemben betört Moldvába, de 1475. január 10-én, Vaslui-nál katasztrofális vereséget szenvedett.³⁵ Ezután tehát III. István vajda és Magyarország lassan enyhülő kapcsolata lényegesen jobbra fordult.

A törökök a vereség után sem hagytak föl Moldva újbóli megtámadásának tervével, így e két indok (a moldvai–magyar viszony javulása és a török fenyegetés) a

feleket voltaképpen egymás karjaiba taszította. István vajda korábbi lengyel orientációjával hónapok alatt véglegesen szakított, és először levélben üzent meg Mátyásnak, hogy hajlandó lenne hűséget fogadni.³⁶ Miután a magyar király erre hajlandónak mutatkozott – a török ellen minden kardra szüksége volt –, 1475. július 12-én megszületett István hűségnyilatkozata Jászvásárott (Iași, Románia; *in Foro Philistinorum*), melynek értelmében örök hűséget és a szomszédos Havasalföld területére lépő magyar had érkezéneke esetére teljes együttműködést ígért.³⁷ Egy hónap múltán, 1475. augusztus 15-én, Budán kiadták Mátyás szövetséglevelét is, melyben István vajdát és országát védelmébe vette.³⁸ Erre szüksége is volt, mert Kaffa sikeres ostroma (1475 júniusa) után Mehmed szultán úgy döntött, hogy személyesen áll serege élére, és véglegesen rendezi a moldvai-havasalföldi kérdést. Aligha kell magyarázni, hogy ez a momentum már közvetlen fenyegetést jelentett a Magyar Királyságra nézve is.

A szultáni hadigépezet tehát megindult. II. Mohamed május 31-én hagyta el Drinápolyt (Edirne, Törökország), s csapataival július elején kelt át a Dunán. Nem túl gyors vonulás után e hó 26-án ütközött meg III. István vajda seregeivel Valea Albă-nál (másutt ez Razboieni néven szerepel) és jelentős győzelmet aratott, azonban István serege maradékaival biztonságban vissza tudott vonulni a hegyek közé.³⁹ Lényegében ez volt a támadók számára a hadjárat csúcspontja. Ekkortól fogva számolhatunk ugyanis a magyar hadsereg egyre meghatározóbb részvételével az eseményekben. A szultáni hadjárat hírére tudniillik megkezdődött a csapatok gyülekezése: a határnap július 25., míg a helyszín Torda volt.⁴⁰ A hadjárat főparancsnoka Bátori István lett, és társául kapta az 1462 óta Magyarországon élő és több királyi hadi vállalkozásban (például Szabács ostrománál) magát kitüntető egykori havasalföldi vajdát, Vlad Tepešt.

Bátori hadai augusztus elején érkeztek Moldva területére, így már csak a kivonulóban lévő oszmán hadak utóvédjeivel találkoztak.⁴¹ A viszonylag rövid, s nagyobb összecsapás nélküli hadjáratot követően Bátori serege élén augusztus második felére az Ojtozi-szorosba húzódott vissza.⁴² Innen küldte augusztus 16-án helyzetjelentését Mátyásnak. Eszerint ekkor néhány napja biztos tudomása volt arról, hogy István moldvai vajda életben maradt, illetőleg értesítette az uralkodót, hogy a törökök kivonultak Moldvából, és sikerült elejét vennie egy Barcaság elleni oszmán–havasalföldi ellentámadásnak.⁴³ Ám seregét még nem eresztette szélnek, mert a moldvai helyzet megnyugvása után figyelme most Havasalföld felé fordult.

Nem tudjuk, hogy mikor, de legfeljebb két hét elteltével Bátori a Szászföldre vonult át, hogy hadjárata második felét, a déli szomszéd elleni támadást és az ekkor negyedszer a vajdai székben ülő Basarab Laiotă cel Bătrân elűzését előkészítse.⁴⁴ Az biztos, hogy szeptember 6-án még a hadsereg szervezési feladatai foglalták le.⁴⁵ Október 2-án még Brassóban volt, ágyúkról, lovasokról intézkedett.⁴⁶ Az események részleteit nem ismerjük, de az utólagos jelentésekből és az időrendből arra gyanakodhatunk, hogy Bátorinak és a vele a fejedelmi székbe visszatérő Vlad Tepešnek, illetőleg az időközben megérkező moldvai segédcsapatoknak csatát is kellett vívniuk és több erősséget megostromolniuk. A jelek szerint az oszmán támogatást élvező Basarab vajda a magyar sereg közeledténeke hírére elébük vonult, de csatát vesztett, és bolgár területre menekült, így a vezér nélkül maradt havasalföldi bojárok harci szelleme elpárolgott, zömük további harc nélkül hűséget fogadott.⁴⁷ November 11-én már arról értesítették a magyar királyt, hogy a hadak Târgoviște megerősítése után Bukarest vára alatt állnak.⁴⁸ Négy nappal később pedig már Budáról is indult győzelmi jelentés a szász fejedelmhez a teljes havasalföldi sikerről.⁴⁹ A bukaresti ostromzár sem tarthatott sokáig,

tekintettel arra, hogy Bátori december 7-én már ismét Brassóból keltezett.⁵⁰ A hadjáratot tehát siker koronázta, s ennek eredményeképpen Vlad Ţepeşnek megadatott, hogy immáron harmadszor Havasalföld élére álljon, ráadásul biztonságáról a Bátori által hátrahagyott kétszáz fős gárda is gondoskodott.⁵¹

A magyar politikai szempontból megnyugtatónak látszó helyzet azonban nem tartott sokáig. Az esztendő legvégén Basarab Laiotă jelentős török támogatással tért vissza, s miután sikerült elfognia Vladot, azon melegében ki is végeztette.⁵² S bár Vlad Ţepeş élete véget ért, Havasalföld zavaros esztendei még korántsem.

A visszatérő Basarab napjai is meg voltak számlálva a trónon, uralma alig tartott egy esztendeig. Az új vajdajelölt, Basarab Ţepeluş cel Tânăr (Ifjabb Basarab, 1474, 1477–1481, 1481–1482) részben a helyi ellenzék, részben Bátori erdélyi vajda és nem lebecsülendő mértékben az új szövetséges, a Magyarország mellett ekkor még kitarító Nagy István vajda támogatásával üzte el elődjét valamikor november folyamán.⁵³ ‘Öreg’ Basarab, meglepő módon, Erdélybe menekült, s ott várta sorsa jobbrafordulását, amiről mi, az utókor már jól tudjuk, hogy nem következett be.

A lehetőség azért egyszer még felcsillant. Az 1478 májusától fogva már másodszor ostromolt Scutari elfoglalása után felszabadult oszmán hadak egy részét a szultán ugyanis Magyarország megbüntetésére indította, és ezzel egy időben Havasalföld feletti elveszett befolyását is visszaszerezni szándékozott. Minthogy a balkáni harcok későn fejeződtek be, a támadás is későn, 1479 szeptemberében indulhatott meg. Az előretörő török csapatokhoz kényszerből csatlakozott Ţepeluş vajda mintegy kétezer fős segélyhada is, így érkeztek Magyarország, Erdély területére. A havasalföldi vajdát a nyomasztó túlerőn kívül személyes indokok is vezérelhették az akcióban való részvételkor, lévén legfőbb ellenlábasa, az Basarab (ahogy arról már volt szó) épp Erdélyben lelt menedéket. A portya a híres kenyérmezei csatába torkollott, és a támadók súlyos vereségét hozta.⁵⁴ Ţepeluş vajda túlélte a mészárlást, hamarjában hazájába tért, és török orientációját is megtartotta, sőt az új esztendő elején tapogatózó tárgyalásokat is folytatott török területen.⁵⁵ 1480-ban, amikor az előző évi oszmán akciót büntetendő, magyar hadak törtek a fejedelemségre, a vajda már ismét a törökökkel tartott. A két állam közti feszültség tehát nem csökkent, még akkor sem, amikor 1480 novemberében vagy decemberében az öreg Basarab meghalt, így a trónviszály egyik legfőbb oka megszűnt.⁵⁶

Közben a moldvai–havasalföldi viszony is ellenséges maradt, köszönhetően annak, hogy Nagy István továbbra is Mátyás szövetségesének számított. Mehmed szultán 1481. május 3-i halálát követően azonban minden fél kivárára „játszott”. A következő szultán, II. Bajazid (1481–1512) trónra léptével viszont világossá vált, hogy csak akkor lehet békét kötni az új ellenféllel, ha a keresztény oldal is erőt mutat fel.

Erre eleinte nem sok esély látszott, mert Targovişte ura ellenében új trónkövetelő lépett fel IV. Vlad Călugărul (Szerzetes Vlad, 1481; 1482–1495) személyében, ráadásul sikerrel. 1481 őszén néhány hónapra sikerült is Ţepeluş elűznie, de utóbbi az esztendő végén haddal tért vissza, s IV. Vlad sorsa a száműzetés lett. A szerencse azonban segítségére sietett. Ţepeluş 1482 tavaszán meggyilkolták, így IV. Vladon kívül nem maradt komoly esélyes a trónra. Ezt a helyi bojárság és a Magyar Királyság is belátta, így IV. Vlad rövid időn belül másodszorra lehetett Havasalföld ura, aminek feltétele azonban az volt, hogy el kellett ismernie a magyar szövetséget.⁵⁷ A helyzet tehát normalizálódni látszott, s ezt a török fél sem bánta. Az új szultánnak épp elég gondja volt hatalma konszolidálásával és keleti ellenfeleivel, így 1483-ban ötesztendei fegyverszünetre lépett Mátyással, amit később újabb két évre meg is hosszabbítottak.⁵⁸

Ebből eredően éppúgy a Portánál, mint Budán nem épp a legfontosabb kérdések között kezelt havasalföldi probléma sokdrangúvá vált. Bajazid végre kelet felé, Mátyás pedig III. Frigyes tartományai felé indíthatta csapatait.

Jegyzetek

A 2010. szeptember 20-án Pécsen, *Vlad Ţepeş és a Drakula-hagyomány* című konferencián elhangzott előadás szövegének szerkesztett és jegyzetelt változata. Munkámat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00263/09/2. sz.) támogatta. A kézirat elkészítésében nyújtott segítségéért és hasznos tanácsaiért Simon Zsoltnak (Institutul de Cercetari Socio-Umane 'Gheorghe Şincai' al Academiei Române, Marosvásárhely) tartozom köszönettel.

¹ Legutóbb például: Stephen the Great and Matthias Corvinus. Ed.: László Koszta, Ovidiu Mureşan, Alexandru Simon. Cluj-Napoca, 2007. (Mélanges d'histoire générale) – A kereskedelmi kapcsolatokra, amelyeket itt nem kívánok elemezni, lásd: *Simon Zolt: The trade of Hungary with Wallachia and Moldavia during the reign of Matthias Corvinus*. In: Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West. Eds. Bárány Attila, Györkös Attila. Debrecen, 2009. 243–261. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 1.)

² *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937.; *Uő.*: A magyar–román viszony a Hunyadiak korában. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. Első kötet. Szerk.: Lukinich Imre. Budapest, é. n. [1940.] 173–228.

³ Természetesen nem lehetett cse a vonatkozó román nyelvű irodalom áttekintése, ám tagadhatatlan, hogy a Mátyás-kori Havasalföldről léteznek összefoglalások. Pl.: *Constantin Şerban: Relațiile lui vlad Ţepeş cu Transilvania și Ungaria*. In: Revista de Istorie, 29. (1976) 1697–1720.; *Daniela Mitea: Relațiile Ţării Românești cu Transilvania în timpul domniilor lui Basarab IV cel Tânăr (Ţepeuş)*. In: Anuarul Institutului de Istorie G. Bariţiu din Cluj-Napoca. Tom. XLVI. 2007. 285–302.

⁴ *Elekes*: A magyar–román viszony. i. m. 178–180.

⁵ A havasalföldi vajdák pontos névalakjai, valamint uralkodásuk napjainkban – vitathatatlan hiányosságai ellenére is – legpontosabbnak tekinthető adatai az alábbi összefoglalásból származnak akkor is, ha erre külön nem utalok: *Istoria Românilor*. Vol. IV. Red.: Ştefan Ştefănescu, Camil Mureşanu, Tudor Teoteoi. Bucureşti, 2001. 804–807. – Igaz ugyan, hogy ennél alaposabb kézikönyv is a kutatás rendelkezésére áll (*Constantin Rezachevici: Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească și Moldova. A. 1324–1881*. Vol. I. Secolele XIV–XVI. Bucureşti, 2001.), azonban a szerző tudomása szerint utóbbi kötet Magyarországon pillanatnyilag egyetlen könyvtárban sem érhető el.

⁶ *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsa Lajos, Szakály Ferenc. Budapest, 1986. 31.

⁷ *Szakály*: i. m. 32., valamint újabban: *Pálosfalvi Tamás*: Az 1442. márciusi török hadjárat. Adalékok Hunyadi János első törökellenes harcainhoz. In: Történelmi Szemle, 43. (2001) 52. – A korábbi román szakirodalom ezt az eseményt és Basarab trónfoglalását 1442 decemberére datálta. Vö. pl. *Sergiu Columbeanu–Radu Valentin: Vlad Dracul*. Bucureşti, 1978. 54. A frissebb irodalom ezt már Hunyadi szeptemberi jalmociai győzelmével látja összefüggésben, s szeptembertől számítják Basarab uralkodását. *Istoria Românilor*. IV. i. m. 804. – A hadjárat végét május utolsó hetére tehetjük, mert Hunyadi május 25-én már Brassóba tért vissza. *Adrian Andrei Rusu: Întregiri și interpretări privitoare la itinerariile lui Iancu de Hunedoara*. In: Anuarul Institutului de Istorie 'A. D. Xenopol.' 27. (1990) Iași, 1990. 180.

⁸ *Elekes Lajos*: Hunyadi. Budapest, 1952. 160–170.

⁹ *Szakály*: i. m. 34–35.

¹⁰ Visszatérésének időpontját illetően bizonytalanok az adataink. *Elekes*: A magyar–román viszony. i. m. 181., valamint *Istoria Românilor*. IV. i. m. 313. az 1443-as évet adják meg, ám utóbbi kötet fejedelemséglistájában (a 805. oldalon) II. Vlad csak 1444 áprilisától számít uralkodónak.

¹¹ *Elekes*: Hunyadi. i. m. 241.

¹² *Francisc Pall: Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească și Moldova în anii 1447–1448*. In: Studii Revista de Istorie, 16. (1963) 1050–1053.; *Engel Pál*: Hunyadi János kormányzói itineráriuma. In: Századok, 118. (1984) 983.

¹³ *Istoria Românilor*. IV. i. m. 314.; *Elekes*: Hunyadi. i. m. 363.; *Constantin Rezachevici: Vlad Ţepeş – cronologie, bibliografie*. In: Revista de Istorie, 29. (1976) 1746.

¹⁴ *Elekes*: Hunyadi. i. m. 436–437.

¹⁵ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Band. V. (1438–1457). Begründet von Franz Zimmermann. Bearbeitet von Gustav Gündisch. Band. VI. (1458–1473). Begründet von Franz Zim-

mermann. Herausgegeben von Gustav Gündisch unter Mitarbeit von Gerta Gündisch, Gernot Gussbächer und Konrad G. Gündisch. Band. VII. (1474–1486). Begründet von Franz Zimmermann. Herausgegeben von Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch und Gernot Nussbächer. Bukarest, 1981–1991. V. 519., 536–537. – Utóbbihoz lásd még: *Gustav Gündisch*: Cu privire la relațiile lui Vlad Tepeș cu Transilvania în anii 1456–1458. In: Revista de Istorie, 16. (1963) 683–684. – A román irodalom régtől fogva július–augusztusra teszi III. Vlad hatalomba kerülését. Vö. pl.: *Nicolae Stoicescu*: Vlad Tepeș. București, 1976. 36–37.

¹⁶ A forrásokra és az események részleteire lásd: *Gündisch*: i. m. 689–695.

¹⁷ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. i. m. VI. 7.

¹⁸ *Kenneth M. Setton*: The Papacy and the Levant 1204–1571. Volume II. The Fifteenth Century. Philadelphia, 1978. 204–207.

¹⁹ *Rădvan Laurențiu*: At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities. Leiden, 2010. 510–511.

²⁰ *Szakály*: m. 41.

²¹ *Setton*: i. m. 238.

²² A király mozgására vonatkozó részletes forrásokat lásd: *Horváth Richárd*: Itineraria regum et reginarum Regni Hungariae II. Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). [Sajtó alatt] Budapest, 2011.

²³ *Sz. Farkas Jenő*: Drakula vajda históriája. Budapest, 1989. 42–43.

²⁴ A vajda levelének szövege szerencsés módon épp II. Pius pápa feljegyzései közt maradt korunkra. *Pii Secundi Pontificis Maximi*: Commentarii. Textum recensuerunt atque explicationibus, apparatu critico indiceque nominum ornauerunt Iohanna Bellus et Iván Boronkai. Budapest, 1993. 533. Magyar fordítását lásd: *Sz. Farkas*: i. m. 149., különösen a 38. jegyzet.

²⁵ Beheim öt hétről beszél, amit az ismert királyi itinerárium adatai is megerősítenek. A Drakula-történetek kezdetei. Közreadja: Balogh F. András. Budapest, 2008. 57. (Kronosz könyvek 19.); *Horváth R.*: i. m. passim.

²⁶ „saját földjén hát így esik a vajda fogságba...” A Drakula-történetek kezdetei. i. m. 58.

²⁷ Noha az erősség már nem magyar területen (a Törösvári-hágó túloldalán, Podul Dâmbovitiei, Románia) állt, a vár birtokosa ezekben az évtizedekben a mindenkori erdélyi vajda volt. 1456–1457-ben a Hunyadiak birtoka, majd Mátyás trónra kerülésével ismét az erdélyi vajda igazgatta. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. I. 341. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), valamint Székely oklevéltár I. (1211–1519). Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár, 1872. 181.

²⁸ A Drakula-történetek kezdetei. i. m. 58.

²⁹ „Órizetének pontos helyszíne ugyancsak vita tárgya. Beheim kéziratos változatában az utolsó előtti, 1069. sorban Iersiu (?) szerepel, de a költemény négy utolsó verse egy másik, áthúzott változatban is olvasható ugyanott, s ebben Wisürd a fogság helye. Ezt egyesek Visegráddal azonosítják, másik forrásként egy ugyan-csak Drakuláról szóló régi szláv (orosz) nyelvű históriára hivatkoznak, melyet több szakértő szerint Fedor Kuricin írt, aki az 1480-as évek közepén III. Iván cár diplomatájaként Budán tartózkodott, s művében állítólag Visegrádra utal megjegyzés is olvasható. De ez szó köznévként is értelmezhető, mint *magaslato* levő *erődítés*, s ennek értelmében a román szlavista, P. P. Panaitescu Vác városát valószínűbbnek tartja. Véleményünk szerint akkor maradunk leginkább az igazságnál, ha Bonfini leírását fogadjuk el, amelyben Buda szerepel, ami nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a király kíséretében akár Visegrádra is ellátogathatott rövidebb időre. De ez már nem a tények, hanem a feltételezések világa.” *W. Salgó Ágnes*: Drakula vajda tetteinek krónikája egy ősnymtatvány lapjain. Budapest, 2002. 4.

³⁰ *Kubinyi András*: Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. In: *Aetas*, 22. (2007) 84.

³¹ *Setton*: i. m. 276–278.; *Szakály*: i. m. 44.

³² Pl.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen i. m. VI. 346–347., 447–448.

³³ *Istoria Românilor*. IV. i. m. 806.

³⁴ Az elmondottakhoz az adatokat lásd: *Istoria Românilor*. IV. i. m. 806–807.

³⁵ *Szakály Ferenc–Fodor Pál*: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). In: Levéltári közlemények, 111. (1998) 319.; *Istoria Românilor*. IV. i. m. 378–379.

³⁶ *Fraknói Vilmos*: Mátyás király levelei. Külügyi Osztály. I. 1458–1479. Budapest, 1893. 313–314.

³⁷ „Item, quod dum regia maiestas mitteret contra ipsos Thurcos capitaneum suum per eandem Wallachiam, nos Stephanus woyewoda personaliter et cum omni potencia similiter vademus cum dicto capitaneo.” Rázboieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte. Manole Neagoe, Olimpia Gutu, Mihail Gubogiu, Radu Constantinescu, Constantin Vlad. București, 1977. 142–143.

³⁸ *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon I–XII. Pest, 1852–1857. XI. 540–542.; *Documente privitoare la historia Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Volumul II. Partea I. (1451–1575). București, 1891. 8–10.

- ³⁹ *Radu Rosetti*: Stephen the Great of Moldavia and the Turkish Invasion (1457–1504). In: *The Slavonic Review*, 6. (1927) 101–102.
- ⁴⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. i. m. VII. 100–101.
- ⁴¹ *Rosetti*: i. m. 102.
- ⁴² Az ojtózi átkelést említí, de Bátorit tévesen vajdaként határozza meg: *Istoria Românilor* IV. 383.
- ⁴³ Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából I–IV. Szerkesztették: Nagy Iván és Nyáry Albert. Budapest, 1875–1878. II. 321–323. (Monumenta Hungariae Historica. Acta extera.)
- ⁴⁴ „Tandem vero fugato et expulso de Moldavia ipso Turcorum imperatore de nostra commissione et speciali mandato se et gentes suas adversus predictum Bozorad wayvodam et provinciam Transalpinam convertit”
Teleki: i. m. XII. 23.
- ⁴⁵ *Teleki*: i. m. XI. 563–564.
- ⁴⁶ *Teleki*: i. m. XI. 570–571.
- ⁴⁷ Basarab vereségéről: Magyar diplomaciai emlékek. i. m. II. 335–336.
- ⁴⁸ *Teleki*: i. m. XI. 575–576.
- ⁴⁹ *Fraknói*: i. m. I. 355.
- ⁵⁰ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény, 260 816.
- ⁵¹ *Elekes*: Nagy István. i. m. 64.
- ⁵² *Sz. Farkas*: i. m. 49–51.
- ⁵³ *Szakály–Fodor*: i. m. 319.
- ⁵⁴ Az elmondottakra lásd: *Szakály–Fodor*: i. m. 320–321.
- ⁵⁵ *Daniela M.*: Relațiile Țării Românești i. m. 296–297.
- ⁵⁶ *Elekes*: Nagy István. i. m. 69.
- ⁵⁷ *Elekes*: Nagy István. i. m. 71–72.
- ⁵⁸ *Setton*: i. m. 399.

DRAKULA AZ ÖSSZEESKÜVÉS-ELMÉLETEK HÁLÓJÁBAN

A bukaresti tudományegyetem tanára, Eugen Denize több évtizede foglalkozik a török–velencei katonai, politikai és kereskedelmi kapcsolatok történetével és a kapcsolatoknak a román fejedelemségekre, Havasalföldre és Moldvára gyakorolt hatásával. Tavaly jelent meg *Románok az oroszán és a félhold között. A török–velencei kapcsolatok és ezek hatása a 15. és 16. századi román térségre* című jelentős munkája.¹ A szerző azt vizsgálja, hogy a Velence és a Török Birodalom közötti háborúk és békék, illetve az egyéb érintkezések milyen hatással voltak a két román fejedelemség fejlődésére. Velence erősödésével párhuzamosan, főleg a 15. században, Havasalföld és Moldva (az 1450-es és 1470-es években, Ștefan cel Mare és Vlad Țepeș-Drakula uralodása idején) nagyobb függetlenséget tudhatott magáénak a törökkel szemben. A következő században a velencei hatás már jóval kisebb, hiszen a városállam katonai hatalma eltörpült a török túlerő mellett, és a levantei kereskedelemről származó hatalmas hasznot a lagúnák városa békésebb eszközökkel próbálta biztosítani. Ehhez kapcsolódik az erdélyi szászoknak a levantei kereskedelemben játszott szerepe, hiszen a magyar királyok ezt a jogot számukra mindig is biztosították. Az erdélyi szászok gyakran folyamodtak politikai manőverezéshez, hogy szabadon eljuthassanak a dunai kikötőkbe, így hol az egyik román vajdát, hol a másikat támogatták, attól függően, hogy ki ígért nagyobb kedvezményeket. Nagyszebenben és Brassóban több vajdajelölt is élt ebben a korban. Főképpen innen származnak a havasalföldi vajdák (például Vlad Țepeș-Drakula) és a brassói a vagy nagyszebeni szászok közötti, gyakran sok áldozatot követelő konfliktusok.

Eugen Denize egyébiránt rendkívül alapos és jól dokumentált munkájában újraalkotja a törökellenes harc „megbonthatatlan” hármasságát! Az, amit II. Pius pápa mondott Hunyadi Jánosról a nándorfehérvári csata után („Magyarország a kereszténység pajzsa és a nyugati civilizáció védője.”) immáron kivetíthető a moldvai és a havasalföldi vajdára is. Denize érvelése a következő: a románok nem álltak ölbe tett kézzel a török uralom terjeszkedésével szemben, és olyan személyiségek, mint Hunyadi János (Iancu de Hunedoara), Vlad Țepeș és Ștefan cel Mare fegyverrel válaszoltak a kihívásra, és mindazzal, amit végrehajtottak, sikerült lelassítaniuk a török terjeszkedését, és időt biztosítottak a közép-európai államoknak, hogy megfelelő megoldást keressenek és találjanak a török végleges feltartóztatásra. Lehetőségeikhez mérten ezzel a románok hozzájárultak a 15. században és a következő századokban a Kelet- és Nyugat-Európában tapasztalt modernizációs folyamatok elindításához és megszilárdításához.² Ez a román történetírásban egyáltalán nem új megközelítés látványosan kiemeli a magyar történelemből Hunyadi János nemzetközi híru és jelentőségű törökellenes harcait, mintegy átülteti a román történelembé, és így akár igaza is lehet a szerzőnek, amikor azt állítja, hogy a török ellen Mátyás nem tudott felmutatni olyan látványos sikereket, mint Vlad Țepeș 1462-es hadjárata, a szultán elleni éjszakai támadása, vagy Ștefan cel Mare 1475-ös vászlói (Vaslui) győzelme. (Itt jegyzem meg, hogy Hunyadi Mátyás, a sziléziai hadjáratot követően, Magyar Balázs vezetésével Ștefan cel Mare moldvai vajdának segélyhadat küldött, és együtt győzték le a törököket a vászlói csatában, 1475. január 10-én.) Ebből adódik a következtetés, miszerint Vlad Țepeș és Ștefan cel Mare fontosabb tényezőnek számított Velence törökellenes politikájában, mint Mátyás és a Magyar Királyság.

Eugen Denize szerint Velence átlátott Mátyás „fondorlatos politikáján”, hiszen tudomást szerzett a magyar király és II. Mohamed közötti 1462 őszén kötött titkos békéről, amelyet Velence és a pápa minden eszközzel próbált felbontani. Az 1462. február 11-i, Mátyáshoz írott levelében Vlad Țepeș hathatós katonai segítséget kért a királytól, de ha mást nem, akkor legalább az erdélyi és székely katonaságot. Viszont Mátyás nem válaszolt a levélre, és egyszerűen elodázta a segítséget. „Egyáltalán nem volt lovagias tett Mátyás részéről, hogy nem védte meg vazallusát.”³ A magyar király csupán ősszel indult Erdélybe, miután a szultán visszavonult seregével Havasalföldről. Tény, hogy a szultán már 1462 júliusában hazatért, írja Domenico Balbi Isztambulból a velenceieknek, és Vlad Țepeș helyett pedig Radu cel Frumost jelölte a havasalföldi trónra, amit Mátyás is elfogadott. Ekkor Mátyásnak ki kellett találnia valamit, ami bizonyítja Drakula árulását, hogy elfogassa és rabláncra verje, majd 12 éven keresztül fogva tartsa Budán és Visegrádon. Ezzel a pápa, Velence és az európai közvélemény előtt Mátyás „magyarázatot adott” arra, hogy azért nem indulhatott a török ellen, bár nagy összegű támogatást kapott a pápától, mert Vlad Țepeș-Drakula elárulta őt. Mátyás, írj és mondd, három hamis levelet készített. (Denize – a legtöbb román és néhány magyar történészhez hasonlóan – egyről tud.) Ezeket aztán elküldték a szultánnak, Bassa pasának (Mehmet pasának) és a harmadikat „Thoenona uralkodójának” (talán Ștefan cel Marenek), ám a levelek Mátyás kezébe „kerültek”.

A Nagyszeben melletti Roandolából (az eredeti szövegben Rauthal, Rothe!, magyarul Rudály) 1462. november 7-én keltezett levelében Vlad Țepeș ezt írta a szultánnak: „*Uralkodója uralkodóknak és Ura a világ urainak, kik a Nap alatt élnek, a hatalmas Murádnak, a mindenkiben áldott hatalmas Mehmed szultánnak alázatos hódolatát küldi János vajda, Oláhország ura. Én, az Ön hatalmas Birodalmának szolgálja, tudatom afelől, hogy a mai napon tábort bontva országomba indulok sereggemmel, melyet Isten kegyelméből összegyűjteni reménykedem, hacsak az Ön parancsa ennek nem vet akadályt. Nagy alázattal kérem Ő Fényességét, hogy tekintsen el hibáimtól és bűneimtől, hiszen gyalázatosságomban vétkeztem Felséged ellen, s országában kegyetlen dolgokra vetemedtem. Ezért könyörögve kérem Felségedet, irgalmazzon meg nekem, és engedélyezze, hogy Felségedhez követeket küldjek. Hiszen jól ismerem Erdélyországot, s egész Magyarország összes megyéjét, jártas vagyok az ügyeknek és helyeknek állapotában. Ha a Birodalmom Ő Fényességének kedvére lenne, hogy megbocsássa gazzetteimet, kezére játszhatom egész Erdélyországot, mert miután ezt elfoglalta, innen hatalmába veheti egész Magyarországot. Köveitem minderről bővebb hírekkel szolgálnak Felségednek. Eletem végéig rendületlen szolgálja leszek ebben a hitben. Birodalmát Isten tartsa életben sokáig! Kelt Rathaulban, 1462. november hó 7-én.*” (Sz. Farkas Jenő fordítása.)⁴

A levél másolatát Mátyás elküldte II. Pius pápának, aki történeti munkájában lejegyezte a levél latin fordítását és hozzáfűzte, eredetileg „bolgár nyelven” írták.⁵ Természetesen a román történészek, igen kevés kivétellel, elfogadták azt az álláspontot, hogy e levél hamisítvány. Így Mátyás a hozzá menekülőt ellenségesen fogadta, majd elfogatta, „nagyszabású gyalázkodó propaganda-hadjáratot” indított ellene, és „iszonyatos kegyetlenségek” elkövetőjeként tüntette fel. Denize szerint Európa, a pápa, a Velencei Köztársaság, III. Frigyes és mások azért voltak hajlandóak elfogadni ezt a hamis képet, mert az akkori Európa gondolkodásában „egy görögkeleti uralkodó, amilyen Vlad Țepeș volt, nem lehetett más, mint a katolikus király, Mátyás vazallusa”.⁶ Ezzel lesz kerek a Mátyás-féle Drakula-ellenes propaganda-hadjárat elmélete.

Denize szerint az összeesküvés legfontosabb eleme a Mátyás által megrendelt ún. összöveg, amelyet a magyar király udvarában találtak ki a „vérszomjas, kegyetlen és zsarnok Drakuláról”, mely szöveg „hirtelenjében” elárasztotta egész Európát, beépült a korabeli krónikákba. Később, az 1480-as évektől német újságlapok, jeles történeti munkák és világtörténetek szólnak Drakuláról, és nem kevésbé rémtetteiről. Figyelemre méltó, hogy például Adrian Andrei Rusu középkorkutató számos ellenvetést fogalmazott meg Drakula levele kapcsán, és felteszi a kérdést, vajon a kor politikusai ennyire naivak lettek volna, hogy elfogadják Mátyás magyarozatát?⁷ Szó sincs róla! Ami a rémtörténetek terjedését illeti, a román kutató elfogadja, hogy Magyarországon keresztül kerültek az európai köztudatba (honnan máshonnan?), de ezek nem mértéktelen túlzások, hanem olyan tények, amelyeket hasonlóképpen írtak le a görög és török krónikák is. Így, bár vakmerő harcos volt, a vajda súlyos pszichés problémákkal küzdött – írja Adrian Andrei Rusu.⁸

Képzelnék el Mátyást, a kor médiaguruját, amint 1462-ben szétküldi köveit III. Frigyes udvarába, a pápához, Velencébe, a német kereskedővárosok nyomdászaihoz, előljáróihoz, a török szultánhoz, és parancsba adja nekik: íme, a Drakuláról szóló „összöveg”, tessék terjeszteni minden lehetséges úton. Ők mindannyian végre is hajtják a parancsot: a német nyomdászok és a török krónikáírók meg sem állnak az 1550-es évekig, és egyre-másra nyomják ezeket a *Flugblatt*okat, és írják a török szultánok történetét a hihetetlen Drakula gonosz tetteivel fűszerezve. III. Frigyes megparancsolja Michael Beheimnek, hogy írjon egy ezersoros költeményt Drakula gatzetteiről, mendő a nagy szégyentől „örökkön hű barátjukat”, Mátyás királyt azért, mert nem támadta meg a törököt. II. Pius nekilát, és ő is megírja a „szadista kereszties lovag” (Makkai László megfogalmazása) kegyetlenségeiről szóló történeteket, majd a német és svájci kolostorok másolói szorgosan dolgoznak, és Mátyás parancsára sokszorosítják ezt a temérdek hazugságot, mialatt Vlad Drakula láncra verve szenved a Salamontoronyban. Közben Mátyás parancsára Budán megfestik Drakula portréját, és ennek alapján kialakul egy emblematikus Drakula-ikon, melyet ugyancsak Mátyás parancsára a templomok oltárképeire festenek a korabeli művészek, legtöbbször Pilátus helyett. Így történhet tehát, hogy már 1460–1465 körül Drakula megjelenik a *Pilátus kihallgatja Jézust* című oltárképen,⁹ majd a bécsi Maria am Gestade-templom 1460–1470 körül festett oltárképén, a *Szent-András keresztre feszítése* (1470–1480) című oltárképen,¹⁰ és talán még többtucatnyi oltárképen, amely mára már elenyészett.

Ezután már nem volt nehéz Mátyás számára, hogy elhitesse Drakuláról azt a temérdek kegyetlen rémtettet, amelyet véghezvitt uralkodása idején. Talán keveseknek tűnik föl, hogy Mátyás fő „propagandamestere”, Janus Pannonius még az sem tudja, hogy Vlad Drakula (Dragula) nem moldvai, hanem havasalföldi vajda. Versének címe *Dragula, moldvai vajda fogságba eséséről*. Így ír: „Zengjetez ünnepi dalt! Láncot hord végre a zsarnok/ Már ha igaz, mit a hír szerterepülve susog” (Muraközy Gyula fordítása), de lehet, hogy Mátyás még nem döntött arról, amiről Hubay Ilona elsőként írt,¹¹ tudniillik, hogy korát megelőzve a magyar király a sajtót is felhasználta a közvélemény irányítására, ennek bizonyítéka például az 1485-ben Strasbourgban kiadott III. Frigyes ellen lázító röpirat. Drakula históriáját tehát valószínűleg 1485-ben nyomták – írja Hubay Ilona –, akkor, amikor Mátyás Bécs ura volt. Hubay Ilona szerint feltűnő a Drakuláról szóló újságlap magyar vonatkozású híreinek hangsúlya, így lehet, hogy kiadásában – így szól a szerencsétlen félmondat – „magyar szándék is rejlik”.

Radu Florescutól egészen Matei Cazacuig és Ralf-Peter Märtinig mindenki széltében-hosszában idézi ezt a néhány szót, amely perdöntő érvként lépett be a 20.

századi „drakulalógiába.” Mátyás Drakula-ellenes propagandájának hívei gyakran említik Leonhard Hefft feljegyzéseiből (1471–1474) a következő mondatot: „*Most külsője kegyetlennek és komornak tűnik, hiszen festett képe szinte az egész világon elterjedt.*”¹² Ez az állítás éppenséggel Hubay Ilona elméletét vonja kétségbe, hiszen már az 1460–1470-es években, tehát 1485 előtt, a történet-sor és a Drakula-ikonográfia teljes „vertikumában” kialakult. Ezeket az újságlapokat a 15. század vége felé újrafogalmazták, de az átírt és újra kiadott szövegek alapján az újságlapok datálása kevésbé tűnik pontosnak, hiszen a szemfüles nyomdászok egyre növekvő fogyasztói horror-igényeknek tettek eleget, attól függően, hogy hol, milyen városokban és régióban terjesztették azokat.

Mások a Drakula-történetekben olvasható egyes kifejezések magyar alakjára hívják fel a figyelmet, mint például a Laslaw (László) vagy a „wayda” (vajda) szavakra. ami, szerintük, azt bizonyítja, hogy a szövegek Budán keletkeztek. Nem elhanyagolható történelmi tény, hogy Erdély a Magyar Királyság része volt, s talán még magyarul is beszélhettek ott, nemcsak a budai udvarban. Felhívnam a figyelmet arra, hogy a korabeli szláv nyelvű levelezésben az összes havasalföldi vajda magát „Omlás és Fogaras hercegének” nevezi, és a *herceg* szó magyarul jelenik meg a szövegekben, gyakran latin betűs alakban.

Az összeesküvés-elmélet hívei szívesen idézik a Drakuláról szóló első hiteles történetet, melynek szerzője Miklós modrusi püspök (II. Pius pápa magyarországi követe), aki személyesen is látta Drakulát visegrádi fogsága idején, és elbeszélgetett a vajda embereivel is. A Drakula-történetet a püspök a magyar királytól hallotta (Narrabat rex fidem facientibus notariis, qui descriptioni intendebant): „*A vlahok zsarnokát, Drakulát, mely névvel ők az ördögöt nevezik, fogságban láttam, amikor a hun (magyar) király mellett II. Pius pápa követi tisztét töltöttem be: termete nem magas, de igen izmos és erős, külsőre kegyetlen és félelmetes, sasorra igen nagy, tág orrlyukakkal, arca pedig sovány és sápadt, hosszú szempillái tágra nyílt kék szemeit övezték, fekete és sűrű szemöldöke fenyegetővé tették nézését, bajuszán kívül arcát és állát borotválta. Kiugró homlokcsontjai növelték fejének méreteit. Magas tarkóját bikáéhoz hasonló nyaka kötötte széles vállaihoz, melyre fekete, göndör hajfonatok hullottak.*”¹³

A propaganda-hadjáratosoknak nem tűnt föl, vagy talán nem akarják tudomásul venni, hogy Miklós modrusi püspök műve: *De Bellum gothorum*¹⁴ – amelyben beszámol Drakuláról – 1473-ban, tíz évvel később jelent meg, és ekkorra már a Drakula-történetek bejárták egész Európát. Ha Mátyásnak annyira szüksége lett volna a püspök írására, akkor propaganda-gépezetével rögvest kiadatta volna legalább a Drakulára vonatkozó részeket, hiszen a püspök hosszú időt töltött Vitéz János nagyváradi és Mátyás budai udvarában.

Ami a törökellenes hadjáratot illeti, II. Pius pápa 1463 októberében hirdette meg a szent háborút, majd 1464 nyarán az Adria partjaira, Anconába vonult, ahol Velence és III. Jó Fülöp burgundiai herceg csapatait várta, hogy a flotta élén elinduljon a török ellen, mely hadjáratához megnyerte Hunyadi Mátyás támogatását is. De a gutatítésben szenvedő II. Pius 1464. augusztus 15-én elhunyt. Ezzel a törökellenes kereszt-hadjárat gondolata Európa nyugati részén elhalványult, és csak idő kérdése volt a török nyugati terjeszkedése. Így 1464 után Mátyás egyedül találja magát a törökkel szemben. Történelmi tény, hogy Mátyás már II. Pál pápához is segítségért folyamodott – Csezmicei János pécsi püspök és Rozgonyi János tárnokmester vezette követség révén – a törökellenes hadjárat megszervezéséért. A költségekre szánt összeg első részletét (57 ezer aranyforintot) a pápai pénziár ki is fizette. Viszont ez a velenceiek 15

ezer forintos támogatásával együtt is igen kevésnek bizonyult. Mátyás kimutatta, hogy legalább 300 ezer forintnyi segítségre lett volna szüksége a török elleni hadjáratához. (Lásd Fraknói Vilmos munkáit.)

A Drakula-történetek már 1485 előtt – először szóban, majd kéziratos formában – terjedtek Európa-szerte. Négy német nyelvű kézirat ismert, és a felsorolt történetek igen sok ponton megegyeznek egymással. Ezek a következők: az ausztriai Lambach-kolostorban őrzött Drakula-történet csak másolatban maradt fenn, a svájci Sankt Gallen-apátságban *Geschichte Drakole Waide* (Drakula vajda története) címmel lelhető fel, a londoni British Libraryben a *Die histori von dem pösen Dracol...* (A gonosz Drakula története) című kéziratot őrzik, végül a franciaországi Colmar városi könyvtárában található még egy kézirat. A négy kézirat közül csak a londoni született 1462 után, ugyanis a többi három nem említi Drakula visegrádi fogságát. Igen eltérő források – mint Beheim verses eposza, a nyomtatott újságok, az orosz krónika, Bonfini Drakuláról szóló tudósítása, a török krónikák, a korabeli pápai követek levelezése – sok helyütt szó szerint megegyeznek. Ami különbözik, az természetesen a befogadó – német, magyar, szláv, török – olvasóközönség politikai-erkölcsi elvárásai, az uralkodói érdekek, hagyományok és nem utolsósorban a szórakoztató szándék.

Bonfini, Mátyás udvari krónikása, miért ír oly visszafogottan Drakula gaztetteiről, hiszen csupán hatot sorol fel a 48 ismert történetből? Egész egyszerűen Mátyásnak harminc éven keresztül nem volt elegendő pénze ahhoz, hogy Drakula hírnevét minden eszközzel befeketítse!

Ha az egyik legértékesebb és egyben legrészletesebb kútfőt, a Beheim-krónikát vizsgáljuk, hamar kiderül, hogy Michael Beheim közel ezersoros költeménye távolról sem lehetett megrendelt propaganda-anyag, hiszen a cseh–német származású lovag az 1450-es években Cillei Ulrik szolgálatában állt, majd 1456-ban Pozsonyban V. László királyhoz szegődött és részt vett a nándorfehérvári csatában. Jelen volt pártfogójának, Cilleinek a meggyilkolásánál is. Mint írja, a Hunyadiak őt is fogva tartották és kirabolták, emiatt a Hunyadi-házzal szemben mindig is ellenséges érzelmeket táplált. Hunyadi Jánosról például azt írta, hogy a kormányzó sok szégyenletes dolgot követett el, minden hasznot és jövedelmet elvett a királytól, és Cillei, mint a király legközelebbi rokona, ezt az állapotot nem akarta tűrni. Ezért kellett őt eltávolítani a Hunyadiak útjából. Mindezt csak azért említjük, hogy Beheim semmiképpen sem állhatott Hunyadi Mátyás oldalán, amikor 1463–1464-ben költeményét megírta. Ebben az időben Beheimet 1466-ig III. Frigyes császár udvarában találjuk. Ami a felsorolt történeteket illeti, szinte szó szerint megegyeznek a kéziratokkal és a későbbi újságokkal, hiszen a földrajzi nevek, az évszámok alapján jól nyomon követhetők Vlad Ţepeş-Drakula uralkodásának különféle szakaszai.

A Beheim-krónika magyar változata az egyetlen olyan fordítás,¹⁵ amely nem értelmezi sem a földrajzi neveket, sem a történelmi vonatkozásokat, holott ennek már közel százéves gyakorlata van, kezdve Ioan Bogdantól, Gregor Conduratitól és Bleyer Jakabtól egészen napjainkig. Csak néhány példa az erdélyi szász falvakra: a fordításban megjelenő „Holzmaina” magyarul *Holmány*, németül *Holzmengen*, „Neudorf” *Szászújfalu*; „Klosterholz” *Hermány*, németül *Kastenholz*; „Beckendorf” *Bofalu*; „Seinding” *Feketehalom*; „Amlas” *Omlás*, „Fugrach” *Fogaras* (még a román térképeken is); viszont a „Preissl” megnevezés *Brăila* dunai kikötőt jelzi; „Fogras” egyszerűen Bulgáriát jelent, hiszen Vlad Ţepeş 1462-es bulgáriai hadjáratáról van szó. Így nem lehet tudni, hogy Drakula merre jár, holott ennek rendkívül fontos szerepe van a történetek hitelessége szempontjából. De talán a legszembetűnőbb félreértelmezés az, ami-

kor Drakulát fogságba ejtik, elviszik Magyarországra, és „Dzsurdzsú magas várában” tartják őrizetben. Tehát Visegrád helyett Mátyás Giurgiuba, azaz Gyurgyevóba, a török várába záratta Drakulát. Az elírás onnan származik, hogy az eredetiben Jersiu vára olvasható, ami *Wisud*, azaz Visegrád helyett került Beheim szövegébe. De az is rejtély, hogy az 1485-ös Drakula-történetben¹⁶ Hunyadi János miért lett „az idős, törökbarát kormányzó”, ami fölöttébb „érdekes” történeti megközelítés. Az OSZK állományában őrzött eredeti újságlapban „de olve gubernator” áll.¹⁷ Ennél azért nagyobb figyelmet érdemel Vlad Ţepeş-Drakula!

Makkai László, aki jól ismerte a magyar–román történelmi kapcsolódási pontokat, ezt írta róla: „*A keresztény szolidaritásnak és a magyarbarátságnak egyetlen vajda sem volt olyan odaadó, minden áldozatra kész híve, mint ő, s ezt tudta Mátyás is. ... a fiatal Vlad-Drakula évekig élt Hunyadi János, majd Mátyás király környezetében, beházasodott annak családjába, áttért katolikusnak, így a magyar udvar szemében ő volt a legalkalmasabb ember a törökellenes politika következetes, megalkuvás nélküli képviselésére.*”¹⁸

Érdekességként említem, hogy Raymond McNally, aki Radu Florescuval több Drakula-monográfiát írt, 1997-ben egy román történelmi folyóiratban megjelent cikkében a következőkkel lepte meg a román közvéleményt: „*Ismét előtérbe került az a gyanús nacionalista elmélet, miszerint Vlad Ţepeş magyar »összeesküvés« áldozata lett, mivel nevét befeketítették. Egy ilyen elmélet, ostoba módon, a történelemben visszavetíti a nemzetek közötti gyűlöletet, olyan területre, ahol ennek nyilvánvalóan nincs helye. Ellenkezőleg, a történelmi Drakulát olyan személyiségnek kellene tekintenünk, mely túllép a nacionalista irányzatokon és igazi nemzetközi formátumú történelmi alak. Napjainkban Drakulát a román–magyar megbékélés szónokának kellene tekintenünk.*”¹⁹

Mindezek fényében egyszerűen mulatságos az az állítás, miszerint: „A mai szemlélő számára egyébként e szövegek [értsd Drakula-történetek] tendenciózussága egyértelműnek tűnik.”²⁰ Itt az ideje, hogy túllépjünk a német, angol és román Drakula-monográfiák e szemléletén, amelyet, mint fentebb láttuk, számos történész bírál.

Jegyzetek

¹ *Denize, Eugen*: Româniii între Leu și Semilună. Relațiile turco-venețiene și influența lor asupra spațiului românesc (secolele XV–XVI). Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009.

² „Dar românii nu au asistat pasivi la intensificarea dominației otomane. Ei au răspuns cu armele, personalități ca Iancu de Hunedoara, Vlad Ţepeş și Ștefan cel Mare, prin tot ceea (sic!) ce au făcut, reușind să încetinească expansiunea turcilor, dând, astfel timp statelor din Europa Centrală să caute și să găsească răspunsurile adecvate pentru oprirea definitivă a acesteia. În acest fel, românii și-au adus și ei contribuția, în măsura posibilităților lor, la demararea și consolidarea proceselor de modernizare cunoscute în Europa Centrală și Apuscană în secolul al XV-lea și în cele următoare.” *Denize*: i. m. 102–103.

³ Denize talán nem gondolt arra, hogy az így a beárménykolt Mátyás-kép ellentétben állhat a román nemzeti himnusz szellemével, ugyanis a harmadik szakasz így szól: „Kisért Mihály, István, Mátyás büszke árnya/ Ó, román nemzet, nagy ősök ivadéka/ Kezdedben fegyver, ereidben tüzes vágó, /Egyként kiáltsd: „Szabad élet vagy halál!” (Sz. Farkas Jenő fordítása.)

⁴ Pii II Pontificis Max. Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt. Frankfurt, Officina Aubriana, 1614. 296–318.

⁵ Uo. 311.

⁶ *Denize*: i. m. 116.

⁷ Matei Cazauc Drakula-könyvéről írott recenziójában megkérdőjelezi azt az állítást, miszerint Drakula levele „zavaros és értelmetlen” lenne, hiszen Mátyás politikai partnerei mindenk voltak, csak naivak nem, köztük például II. Pius pápa, aki le is másolta a levelet. („Discutând documentele prezentate regelui Matia drept mărturie ale trădării lui Vlad Ţepeş, se califică ca textul motivației ar fi fost „fără cap și coadă”. Totuși

aceleași documente inconsistente au fost asimilate de către partenerii politici, care numai naivi nu pot fi socotiți. Este cazul lui Piccolomini (Pius al II-lea), care s-a îngrijit chiar să copieze motivația de bază și s-o transmită posterității.) Lásd *Adrian Andrei Rusu*: Matei Cazacu: Dracula. Traducere din franceză de Dana-Ligia Ilin. București, Humanitas, 2008.

<http://www.medievistica.ro/texte/tribuna/recenzii/Matei%20Cazacu%20Dracula.htm>.

⁸ „Suntem de acord că vestea despre amănuntele cruzimilor lui Țepeș s-a propagat prin intermediul Ungariei. Doar că ele nu erau hiperbolizări, ci fapte pe care le-au povestit în termeni apropiați și cronici grecești sau otomane. Deci, indiferent cât de viteaz ar fi fost, vodă avea grave probleme psihice.” Uo.

⁹ A Ijubljanai Nemzeti Képtár tulajdona (a bécsi ferences templom oltárképe).

¹⁰ Österreichische Galerie Belvedere (lilienfeldi kolostor).

¹¹ *Hubay Ilona*: Egykorú újságlap Drakula vajdáról. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1947-es évfolyamából. Budapest, 1948. (Újabb kiadás: Magyar Könyvszemle, 118. 2002/1. 41–46.)

¹² *Cazacu, Matei*: Dracula. Traducere din franceză de Dana-Ligia Ilin. București, Humanitas, 2008. 131.

¹³ *Sz. Farkas Jenő*: Drakula vajda históriája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 46–47.

¹⁴ *Fraknói Vilmos*: Miklós modrusi püspök élete, munkái és könyvtára. In: Magyar Könyvszemle, 1897/1. 9–13.

¹⁵ A Drakula-történetek kezdetei. Közreadja: Balogh F. András. Budapest, Littera Nova Kiadó, 2008.

¹⁶ Drakula kényúr. (Szócs Petra és Balogh F. András fordítása.) In: A Drakula-történetek kezdetei. i. m. 61.

¹⁷ *W. Salgó Ágnes*: Drakula vajda tetteinek krónikája egy ősnymtatvány lapjain. In: Drakula. Az 1485-ben Bartholomaeus Gothan lübecki nyomdájában megjelent ősnymtatvány hasonmás kiadása. W. Salgó Ágnes tanulmányával. Budapest, OSZK, 2002.

¹⁸ *Makkai László*: Magyar–román közös múlt. Budapest, 1948. 72.

¹⁹ *Florescu, Radu–McNally, Raymond*: Dracula. A biography of Vlad the Impaler. London, Hale, 1974; *McNally, Raymond T.–Florescu, Radu*: Dracula, prince of many faces. His life and his times. Boston, Little Brown, 1989; *McNally, Raymond T.–Florescu, Radu*: The complete Dracula. Acton, Mass, Copley Pub. Group, 1992; *Florescu, Radu–McNally, Raymond T.*: In search of Dracula. The history of Dracula and vampires. Boston, Houghton Mifflin, 1994.

²⁰ *Mc. Nally, Raymond–Le Blanc, Benjamin*: Dracula. In: Revista de istorie, 1997. február, 14.

DRAKULA ÉS A ROMÁN CORVINUSOK

Az első román fejedelem, aki a Corvinusokkal (értsd: Hunyadiak) való rokonságát hangsúlyozta, Petru Șchiopul volt. Háromszor is uralkodott Moldva trónján (1574–1577, 1578–1579, 1582–1591). Șchiopul Mihnea cel Rău (1508–1510) havasalföldi vajda unokájaként a Mihnea-család tagja volt. Végleges trónfosztása után 1591-től a tiroli Bolzanóban élt száműzetésben. Ott halt meg, és ott is temették el 1594-ben a ferencesek templomában. Sírján a következő felirat olvasható: „*Ioanni Petro, voivodae Moldaviae ex Corvina Mihnistarum, Valachiae principum, regia familia* (Isten kegyelméből Moldva vajdája, Péter, a Mihneák királyi Corvinus családjából, melyből a havasalföldi fejedelmek is származnak).”

Șchiopul egyik rokona, II. Mihnea havasalföldi vajda (1577–1583, 1585–1591) nagynénje, Marietta Vallarga Adorno által a muranói Szent Máté-templomban emeltetett oltáron a következő felirat olvasható: „*Mihnas ex Corvina regia familia* (Mihnea a Corvinusok királyi családjából való).”¹ A Mihnea-család egy másik tagja, Radu Mihnea (uralkodott 1601–1602, 1611–1616, 1620–1623) néhány levelében szintén Corvinusnak nevezte magát: „*Radulius Michno Corvinus Dei gratia Terrarum Moldaviae ac Valachiae Transalpiniae dominus.*” Az akció sikeres is volt, mert XV. Gergely pápa fogékonynak mutatkozott Radu Mihnea Corvinus rokonságát illetően, és 1623. május 15-i levelét *Dilecto filio nobili viro Radulio Mihno Corvino Valachiae principii*-nek címezte. A levélben a pápa a Havasalföldre készülő Andrea Bogoslavić minorita szerzetest ajánlotta Radu Mihnea figyelmébe, és tényként kezelte, hogy a vajda a Corvinusok családjából származik: „*Scimus enim, quae sit in istis provinciis tui nominis autoritas, cuius Principatus cum Corvinae gentis haereditatis esse debuerit, bellicae fortitudines tuae proemium fuit.*” Bogoslavić a Havasalföldről készült jelentésében következetesen *principe Radulio Mihno Corvino*nak nevezte a vajdát.² Egy évvel később három Lengyelországba küldött levelét a következőképpen írta alá Radu Mihnea: „*Radul Michno Corvin, z bożej laski gospodar i wojewoda ziemi Mołdawskiej i Multańskiej*”, azaz „Radu Mihnea Corvin Moldva és Havasalföld vajdája és uralkodója.”³

A Mihneák és a Corvinusok

Milyen hagyomány alapján alakulhatott ki a Corvinus–Mihnea rokonság? Az egyik forrás Oláh Miklós lehetett, aki *Hungariájában* arról írt, hogy a havasalföldi vajda Mihnea cel Rău (1462–1510), Drakula fia ugyanúgy a Dan nemzetségből származott, mint ő. Oláh Miklós nagyapja, egy bizonyos Mamsila vagy Manzila⁴ Hunyadi János nővérét, Hunyadi Máriát vagy Marinát vette feleségül, így Oláh Miklós családja rokonságba került a Hunyadiakkal: „*Hunyadi János erdélyi vajda, majd később Magyarország kormányzója idejében Dragula vajda, miután azokat, akik a Danus vérből származtak, részint megölte, részint elűzte, hatalmába ragadta az országot. Az Argyesből való Mamsilának feleségétől, Marinától, az említett János vajda nővérétől többek között két fia született: az egyik Stancul volt, akinek két fia született, Danus és Petrus; a másíknak Stoian, azaz István. Ő nemzett engem és Mátét fiaiként.*”⁵ Oláh ugyan nem mondja ki, hogy Mihnea cel Răunak is köze lett volna a Corvinusokhoz, de az a megjegyzése, hogy „hozzánk [azaz az Oláh családhoz] erős vérségi kötelékkel

kapcsolódott”, a későbbiekben elégségesnek bizonyulhatott arra, hogy a Mihneacsaládot összekössék a Corvinusokkal.⁶

Oláh Miklós azonban nemcsak a *Hungariában*, hanem más dokumentumokban is hangoztatta a Mihnea és ezáltal közvetve a Drakula családdal való kapcsolatát. 1533. március 7-i, humanista barátjának, Cornelius Scepperusnak (1501/1503?–1555) írt levelében azt állította, hogy Drakula vajda véréből való, és Mihnea cel Răuval is rokonságban áll a családja.⁷ Oláh Miklós 1562. szeptember 14-én kelt végrendeletében szintén azt találjuk, hogy Mihnea cel Rău Oláh Miklós nagybátyja volt. A végrendelet szerint Oláh Miklós egy sast ábrázoló aranygyűrűt ajándékozott II. Miksának, mely a nagybátyjáié, azaz Mihnea cel Rău volt. Az 1548-ban kiállított császári oklevélben, melyben Oláh Miklós az egri püspökséggel együtt magyar nemességet kapott, szintén az áll, hogy Mihnea cel Rău Oláh Miklós nagybátyja volt.⁸ Zsámboky János Bóna György felett mondott gyászbeszédében arról szólt, hogy az Oláh család a havasalföldi fejedelmi család része. Bóna György Oláh Miklós lánytestvérének a fia volt, és Zsámboky felügyelte (praeceptor volt) padovai tanulmányait Istvánffy Miklóssal együtt. 1559. szeptember 3-án halt meg, és Oláh Miklós temettette el Sopronban.⁹

Oláh Miklós tehát két dolgot hangsúlyozott: egyrészt azt, hogy családjának egyik ága a havasalföldi fejedelmi családdal, míg másik ága a Hunyadi-családdal van kapcsolatban. Úgy vélem azonban, hogy Oláh Miklós csúsztatott, ugyanis állítása ellenére sem igazolható például az, hogy Hunyadi Jánosnak lett volna egy Mária vagy Marina nevű lánytestvére. E. Kovács Péter azt írja, hogy „Jánosnak valószínűleg két lánytestvére is volt: Klára Dengelegi Pongrácz György erdélyi alvajda felesége lett, a másik testvér kiletét homály fedi.”¹⁰ Lehet, hogy az épp Oláh Miklós nagyanyja volt? Ezzel szemben Kubinyi András úgy véli, hogy „Hunyadi másik lánytestvére Szentgyörgyi Székely Jánoshoz ment hozzá. Ez utóbbi fia vagy testvére lehetett az 1461-ben meghalt Székely Tamás várnai perjel. A későbbi esztergomi érseknek, Oláh Miklósnak állítása ellenére sem igazolható anyai ágú Hunyadi leszármazása.”¹¹

Az is kérdéses, hogy Oláh nagyapja, Mansila valóban a havasalföldi fejedelmi családhoz tartozott volna. A román történészek általában azzal a Mánzea nevű bojárral azonosítják, aki Drakula letartóztatása után az új vajda, Radu cel Frumos (egyébként Drakula testvére) elől 1462-ben menekült Brassóba. Mánzea sokáig hű maradt régi urához, mert Radu 1472. június 12-i adománylevelében Mánzea Dușești nevű birtokát más bojároknak adományozta, ami azt jelenti, hogy Mánzea még tíz év után is kegyvesztett volt, és minden bizonnyal még Erdélyben tartózkodott.¹² Arról azonban nincs információ, hogy valóban rokona lett volna Drakulának.

Az, hogy Mihnea cel Rău fejedelmi családból való volt, szintén két forrásnak köszönhetően terjedhetett el: egyrészt Oláh Miklós állította ezt, másrészt a Drakuláról szóló orosz krónika szerzője 1486-ban. Ez utóbbi azt írta, hogy Drakulának három fia volt: kettő Mátyás lánytestvérétől született, egy pedig egy „bizonyos lánytól,” még a házasság előtt. Drakula egyik fia az orosz krónikás szerint Budán volt a király fia (azaz Corvin János) mellett, míg a másik a váradi püspöknél épp akkor halt meg, mikor az orosz krónikás Budán járt. Itt találkozott Drakula harmadik fiával, Mihállal, azaz Mihneával is, aki a szultán udvarából menekült Mátyáshoz.¹³

A szemtanú hitelességével beszámoló orosz vagy inkább szerb krónikás szavaiban nehéz kételkedni, de a belső havasalföldi történetírói hagyomány ellentmond neki. Mihnea cel Rău halála után másfél évtizeddel, 1517–1521 között írta meg egy Gavriil nevű Athosz-hegyi szerzetes Nifon konstantinápolyi pátriárka életét

görögül, a havasalföldi vajda, Neagoe Basarab (1512–1521) megrendelésére. A hagiográfiában előkelő (negatív) szerepet kapott Mihnea cel Rău is, elsősorban azért, mert állandó viszályban volt Nifonnal, és élete végén Magyarországra menekült, ráadásul még a katolikus vallást is felvette. Gavriil atya azt állította, hogy Mihnea egy bizonyos Dracea Armașul fia volt. Ezt az információt a 17. századi havasalföldi, immár románul író krónikások változatlanul átvették. A Dracea neve mellett álló jelző (armaș = poroszló, porkoláb) arra utal, hogy Mihnea apja egyszerű katona lehetett.¹⁴ A helyzet azonban az, hogy Mihnea vajdasága idején, 1508–1509-ben több oklevélben is Drakula fiának mondta magát. Nehéz elképzelni, hogy ilyen fontos, tanúk által aláírt dokumentumokban (szinte mindegyik adománylevél) hazudott volna. Emellett a román történészek egy része úgy véli, hogy a Gavriil atya által használt Dracea–Dracii alak a Drakula név egyik változata a Lupul–Lupea, Negru–Negrea alakokhoz hasonlóan.¹⁵ Ezek alapján úgy vélem, bizton állíthatjuk, hogy Mihnea valóban Drakula házasságán kívül született fia volt.

Drakula házassága és a Corvinusok

A fentiek alapján csupán egy biztos: Oláh Miklós tudatosan törekedett arra, hogy saját, a Hunyadi-, valamint a Mihnea-családot összerokonítsa. Halála után egy-két évtizeddel csakis olyan találhatta ki a Mihnea–Corvinus rokonságot, aki ismerte Oláh fent említett írásait, de a *Hungariát* mindenképp. Ez nagyon szűk kör lehetett. Én leginkább Zsámboky Jánosra gyanakszom. Nemcsak a már említett gyászbeszéd miatt, hanem azért is, mert Oláh Miklós halála után ő gondozta az érsek iratait, és 1568-ban, Bonfini krónikájával együtt, kiadta Oláh *Athiláját* is. A *Hungaria* csak jóval később, 1735-ben jelent meg először nyomtatásban, tehát annak a szövegét is csak kevesen ismerték még a 16. század végén, de Zsámbokyról könnyen elképzelhető, hogy ismerte.

Zsámboky lehetett ekkor Antonio Bonfini szövegének is a legjobb ismerője, annak a szövegnek, mely alapján szintén rokonítani lehetett a Mihnea- és a Corvinus-családot. Bonfini írja: „A király [Mátyás] a havaselveiek ellen indult, hogy kiszabadítsa a törökök markából Drakulát, akinek a saját rokonságából adott asszonyt törvényes házastársul.”¹⁶ Az, hogy Mátyás saját nőtestvérét vagy esetleg valamelyik unokatestvérét adta Drakulához feleségül, a román történészek között nagy népszerűsége tett szert, míg a magyar szakirodalomban sokáig szkeptikusan fogadták ezeket a feltételezéseket, mondván, hogy Mátyás királynak nem volt leánytestvére, és Hunyadi Jánosnak sem voltak lányai.¹⁷

Bonfini azt állította, hogy a házasság még Drakula fogságba vetése előtt (1462. november–december) megtörtént. Bonfini állítását megerősíti még két korabeli forrás: 1462. március 4-én Velence budai követe, Petrus de Tomasius azt írta, hogy Drakula feleségül vette Mátyás egyik rokonát. Ugyanezen év február 11-én írt híres levelében Drakula pedig arra figyelmeztette Mátyást, hogy a szultán ellenzi a tervezett házasságot.¹⁸ Nincs okunk feltételezni, hogy a Budán tartózkodó Tomasiusnak ne lettek volna pontosak az információi, vagy netán hazudott volna. Tomasius leveléből az is kiderül, hogy maga Mátyás mutatta meg Drakula 1462. február 11-i levelét neki (mely valószínűleg épp a velencei követnek köszönhetően maradt fenn a müncheni levéltárban), és nyilván helyesbített volna a magyar király, ha nem lett volna igaz a házasságra vonatkozó információ. Mindezek ellenére az orosz krónika szerzője szerint,

aki szintén járt Mátyás udvarában, a házasság csak a később, Drakula újbóli trónra helyezése és a katolikus hitre való áttérése után (1474) köttetett meg.¹⁹

Legutóbb Kubinyi András talált rá a Révay család levéltárában egy a pécsi káptalan által 1489. szeptember 10-én kiadott oklevélre, melyben arról van szó, hogy Szilágyi Jusztna a néhai „Dragwlya” vajda özvegye a Pécssett lévő házát („Dragulwahaza”-t) az egyik szolgájának adta. Kubinyi úgy vélte: „Mivel az asszony 1476-ban már özvegy volt, Vlad a vajdai székbe történt visszahelyezése idején vehette feleségül. Jusztna utána még kétszer ment férjhez, gyermeke egyik házasságából, köztük Drakulától sem született.”²⁰ Kubinyival Fedeles Tamás is egyetért. Fedeles szerint „miután a magyar uralkodó felismerte a magas rangú »rabja« kínálta lehetőségeket, az 1470-es évek elején–közepén nőül adta hozzá unokahúgát, az időközben megözvegyült Szilágyi Jusztinát. Minden bizonnyal azért köttetett meg a frigyük, hogy Drakula immár Mátyás unokasógoraként a magyar király érdekeinek megfelelően igazgassa az 1476-ban ismételten rá bízott Havasalföldet.”²¹ Kubinyi és Fedeles érvei kétségtelenül meggyőzőek, de mint említettem, Tomasius és Drakula szavaiban sincs okunk kételkedni. Nem ártana tüzetesebben megnézni Tomasius és Drakula 1462. évi leveleinek eredeti változatát, melyeket a 19. század végi közlők óta senki sem látott.

A Drakula-történetek orosz változata más részleteket is közöl Drakula családjáról: a vajda halála után Mátyás megözvegyült lánytestvérét Drakula két fiával együtt maga mellé vette: az egyik fiú Corvin János mellett volt, míg a másikat Mátyás a váradai püspökhöz küldte. Ez utóbbi az orosz krónikás szerint már meghalt; míg Drakula harmadik fiával, Mihneával, a későbbi Mihnea cel Räuval, aki a szultán udvarából menekült Mátyáshoz, az orosz krónikáiról épp Budán találkozott. Csakhogy ez a Mihnea nem Corvinus vérből való volt: az orosz krónikás azt írja, hogy Drakulának „egy bizonyos lánnyal” való kapcsolatából született.²² Láttuk, hogy Oláh Miklós azt állította: Mihnea nem Vlad Ţepeş családjából, hanem a Dan nemzetségből származott. Csakhogy ugyancsak Oláh mondja, hogy az egymással állandó harcban álló két nemzetség (Danusok – Dăneşti: Oláh Miklós családja, valamint a Dragulák – Drăguleşti: Vlad családja) ugyanattól a közös őstől származnak: „Ebben a tartományban ősi időktől kezdve napjainkig két [uralkodó-] család volt, melyek kezdetben ugyanabból a házól származtak: az egyik a Danok, Danus vajdától, másik a Dragulák, Dragulától, róluk Aeneas Silvius is említést tesz *Europájának* második fejezetében.”²³ (Kiemlés tőlem.) Egy éles szemű humanista számára Oláh és Bonfini adatai bőségesen elégnek bizonyultak a Corvinus–Mihnea rokonság felállításához.

Barátkeselyű és/vagy holló?

A Corvinus rokonság hangsúlyozásával párhuzamosan alakult át a havasalföldi heraldika is. Az önálló államiság kialakulása után (14. század) az ország egyik legfontosabb címerálata a Balkán-félsziget tipikus madara, a barátkeselyű (*aegyptius monachus*) lett. Már a legkorábbi címereken és pecséteken szerepel – például Mírcea cel Bătrân (1386–1418) 1390. évi pecsétjén –, és mindig egy keresztet tart a csőrében. Ez a fekete vagy barna színű sas azonban egy speciális sas. Nem véletlenül illették az *aquila valachica* elnevezéssel még azokból az időkől (14. század vége – 15. század eleje), mikor a címer- és pecsétfeliratok nyelve nem egy esetben a latin és nem az óegyházi szláv volt.²⁴ Különlegességét onnan kapta, hogy az ábrázolások minősége, valamint a madár fekete színe miatt nagyon könnyen össze lehetett téveszteni egy

másik híres címerállattal, a hollóval. És erre nem is kellett sokáig várni: 1497-ben Radu cel Mare (uralkodott 1495–1508) címerében már holló és nem sas tartja a csőrében a keresztet.²⁵ A finom átalakításra talán hathatott a Hunyadi-címerben szereplő holló is, hiszen Radu cel Mare Drakula mostohatestvérének, Vlad Călugărulnak (uralkodott 1482–1495) volt a fia. Radu számára tehát eleven emlék lehetett még az, hogy nagybátyja (Drakula) beházasodott a Hunyadi–Corvinus-családba. A későbbiekben aztán a hollónak olyan nagy sikere lett, hogy a 17. század közepére szinte teljesen kiszorította a sast.

A 18. század végi – 19. század eleji nemzeti ébredés természetesen végleg száműzette a szerény szürke hollót a büszke római sassal Havasalföld címeréből, de véleményem szerint a holló 16–17. századi sikere valamilyen mértékben összefüggött a havasalföldi Hunyadi–Corvinus-kultusszal.²⁶ Azért fogalmazok ilyen óvatosan, mert a 17. században nagy népszerűségnek örvendő címerszimbolikát értelmező versek egyike sem tartalmaz egyetlen utalást sem arra, hogy a havasalföldi címerben szereplő hollónak bármi köze lenne a Corvinusok hollójához. Az első teljes román bibliafordítás, az úgynevezett Bukaresti Biblia (1680) elején található címerversben például az áll: ahogyan Illés prófétát is a holló táplálta a pusztában, úgy a címerben szereplő holló is az Istentől jövő táplálékot, kegyelmet, az uralkodásra való kiválasztottságot jelképezi. A 17. század végi legnagyobb havasalföldi nyomdász és egyházi író, Antim Ivireanul (1660–1716) kéziratban maradt prédikációgyűjteményében (*Cazanie la sfinții apostoli Petru și Pavel*) arról értekezett, hogy a holló ahelyett, hogy Noé bárkájára visszarepült volna, mint a galamb az olajággal, inkább csőrében a kereszttel Havasalföldnek hozta el a reményt.²⁷

Ugyanakkor azonban a 17. századi moldvai (Miron Costin) és havasalföldi történetírók (Radu Popescu, *Letopisețul cantacuzinesc*) a Hunyadi-féle származáslegenda Negru vajdára (Havasalföld legendás honfoglalója) alkalmazott változatával magyarálták a holló jelenlétét Havasalföld címerében, teljesen figyelmen kívül hagyva a már említett címerverszekben található bibliai vonatkozású értelmezéseket. Sőt arra is van példa, hogy a holló csőrében a kereszt mellett megjelenik a gyűrű is, ami már egyértelmű utalás a Hunyadi-címerre. Nem kisebb személyiségnek, mint Mihály vajda fiának, Nicolae Pătrașcunak (1584–1627, 1599–1600 között havasalmi vajda is) 1616. évi címerében láthatjuk ezt a megoldást. Talán az is hozzájárulhatott Pătrașcu választásához, hogy 1600–1608 között Erdélyben tartózkodott, sőt egyes feltételezések szerint a kolozsvári Farkas utcai kollégiumban tanult.²⁸ Ezek után az már szinte természetes, hogy Radu Popescu (1655–1729) 1728-ban befejezett krónikájában a holló és a gyűrű legendáját Mihai vajdára alkalmazva mondja el.²⁹ A fentiek alapján nekem úgy tűnik, hogy itt két külön hagyományról van szó: az egyik bibliai szimbolikával magyarázza a holló jelenlétét Havasalföld címerében, a másik pedig egyértelműen utal – akár a gyűrű szerepeltetésével a címerben, akár a holló és a gyűrű legendájának elmesélésével – a Hunyadi-családdal való kapcsolatokra.

Összegezve a fentieket, a Mihnea–Corvinus rokonság megalkotójának, kitalálójának három összetevőre feltétlenül szüksége volt: 1) tudnia kellett a Hunyadi-család Corvinus-féle leszármaztatásáról; 2) tudnia kellett arról, hogy Drakula családja rokonságban állt a Hunyadi-családdal; 3) és végül tudnia kellett azt, hogy Mihnea cel Rău Drakula családjából való. Az első két feltétel teljességgel hiányzott a belső, azaz román történetírói és politikai köztudatból egészen a 17. század második feléig.

Az első román krónikás, aki Mátyást egyáltalán Corvinusnak (Mateiași Corvin) nevezte, az Miron Costin (1633–1691) volt, jellemző módon azonban az erdélyi szász Laurentius Toppeltinus (Laurenz Töppelt, 1641–1670) művéből (*Origines et occasus transylvanorum*, 1667) készült átdolgozás-fordításában (*Istoria de Crăiia Ungurească*, 1674). Ez egyértelműen jelzi, hogy a szóban forgó névalak nem Costin találománya, hanem Toppeltinustól vette azt át.³⁰ Ezenkívül a román krónikáírók a 16–17. században kivétel nélkül a *Mateiași cral/kral*, vagy a *Huniedi Mateiaș* alakot használták úgy a román, mint az óegyházi szláv nyelven írott krónikákban, melyek a magyar névváltozat (Mátyás király, Hunyadi Mátyás) szó szerinti átvételei, némiképp a román kiejtéshez igazítva.³¹ Mindez azt bizonyítja, hogy a magyaroktól a Mátyás király vagy a Hunyadi Mátyás alakot hallották csak, tehát a köznyelv nem használta a Corvinus/Corvin elnevezést. Természetesen aki tájékozottabb volt, a humanista írott hagyományból értesülhetett a Corvinus megnevezésről is, és át is vehette azt, mint tette Miron Costin Toppeltinus fordítása közben.

Érdekes, hogy a mai román nyelvben szinte kizárólag csak a Matei Corvinul alak használatos, habár legutóbb voltak javaslatok arra, hogy helyesebb lenne a Matia alakot használni, hisz a Matei inkább Mátét (lásd: *Evanghelia lui Matei* – Máté evangéliuma) és nem Mátyást jelent. A Corvin alakot viszont senki sem kérdőjelezi meg a román történészek közül, jóllehet ma már tudjuk, hogy az csupán humanista konstrukció, és Mátyás sohasem használta. Az első román krónikás, aki finoman utalt a Hunyadiak román származására, Constantin Cantacuzino volt: „*Negru vajda [Havasalföld legendás honalapítója] szüleit a havasalföldi évkönyvek nem említik. Erdélynek Hátszeg nevű részében született, ahonnan Mátyás király atyja, Hunyadi Corvin János is származik. Innen később Magyarország bensőbb részeibe is sok román vándorolt, akiket ma is megtalálunk ott, ahogyan egész Erdély területén is.*”³² Negru vajda és a Hunyadi-család eredetének finom párhuzamba állítása az első román kísérlet a Hunyadiak román eredetének hangsúlyozására. Később a 18. század végétől kezdve ebből az ügyből is hosszan tartó vita lett.³³

A Corvinus-genealógiát, amint azt Kulcsár Kulcsár Péter kimutatta, Pietro Ransano találta ki még 1453-ban, minden bizonnyal, ahogy Kulcsár írja: „egy könnyed, talán kicsit szándékolt melléfogás” eredményeképp. Mindössze annyi történt, hogy Ransano Temeskubin, régebben Keve vagy Kubin (ma Szerbia: Kovin) latin nevébe (*Covinum*) belehallotta vagy beleolvasta a *Corvinum* szót.³⁴ Kezdetben Ransano ötlete csak az itáliai (Aeneas Sylvius Piccolomini, Bartholomeus Fontius, Alexander Cortesius, Ludovicus Carbo) és a bizánci (Laonikos Khalkokondylés, Geórgios Phrantzés) humanista történétírók szűk körében vált ismertté. Bonfininek köszönhetően terjedt el aztán széles körben.

Véleményem szerint az, hogy a Mihnea–Corvinus rokonság csak Bonfini *Decasainak* megjelenése után ütötte fel a fejét, azt jelenti, hogy a rokonságot kitalálók Bonfini használták forrásként. Ugyancsak tőle értesülhettek arról is, hogy Drakula és Mátyás családja rokonságba került, a már tárgyalt házasság révén. Ahhoz viszont, hogy a Mihnea-család is képbe kerüljön, Oláh Miklós *Hungariáját* és netán leveleit, vagy végrendeletét is kellett ismerni. Mivel Oláhnak ezen művei a 16. század végén kiadatlanok voltak, csak nagyon szűk kör férhetett hozzá, ezért gyanakodtam én Zsámbokyra, mint ezen információk kiszivárogtatójára. A Mihnea–Corvinus rokonságot tehát nem román krónikások, értelmiségiek és/vagy uralkodók, hanem külföldi (magyar vagy lengyel, netán olasz) humanisták alkották meg. Kellott lenni

viszont hazai segítségnek is, hiszen arról ugyanis, hogy azok az első román uralkodók, akik Corvinusoknak nevezték magukat (Petru Șchiopul, II. Mihnea), Mihnea cel Rău leszármazottai lettek volna, külföldi forrással nem rendelkezünk, ezt csak a belső vajdaságbeli hagyomány és maguk a vajdák tartották fenn. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Mihnea–Corvinus rokonság megalkotóit a 16. század végén, a 17. század elején a két román vajdaságba látogató katolikus misszionáriusok között kell keresnünk. A jövőbeni kutatásoknak lesz majd az a feladata, hogy ennél valamivel pontosabban rámutassanak a szóba jöhető személyre vagy személyekre.

Jegyzetek

- ¹ *Teoteoi-Toderașcu*: Moldova în ultimul sfert al secolului al XVI-lea. In: Istoria românilor IV. De la universalitatea creștină către Europa „patriilor.” Red. Ștefan Ștefănescu, Camil Mureșanu, Tudor Teoteoi. București, Editura Enciclopedică, 2001. 477–478.; *Pavel Chihaia*: De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească e evului de mijloc. București, Editura Academiei RSR, 1976. 122–123.
- ² XV. Gergely pápa levelét közli: *Exodiu Hurmuzaki*: Documente privitoare la istoria românilor vol. VIII (1376–1650). București, 1894. 404–405. Bogoslavić szerint a vajda ugyan a görögkeleti vallást követte, de titokban katolikussá lett („Il principe Radulio Mihno Corvino è del rito greco, et è unito alla chiesa latina, ma in secreto”). Bogoslavić jelentését lásd: *Gheorghe Călinescu*: Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni. In: *Diplomatariu Italicum*, II. 1930. 328.
- ³ *Ștefan Andreescu*: Restitutio Daciae. Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659. II. București, Editura Albatros, 1989. 41.; *Pavel Chihaia*: Arta medievală. Învățători și mituri în Țara Românească. București, Editura Albatros, 1998. 247. Radu lengyel nyelvű levelét (1624. július 15., 1624. október 26.) Toma Zamoyski kijevi vajdához, valamint Stanisław Koniecpol Koniecpolski lengyel hetmánhoz (1624. szeptember 13.) Ioan Bogdan adta ki: Documente privitoare la istoria românilor. Urmare la colecțiunea lui Exodiu Hurmuzaki. Supliment II. vol. II. (1601–1640). Ed. de Ioan Bogdan. București, 1892. 529–529.
- ⁴ Pavel Chihaia szerint Mánzea, havaselvi bojár: *Chihaia*: Arta. i. m. 250–251.
- ⁵ *Oláh Miklós*: Hungária. Athila. Ford. és jegyz. Kulcsár Péter és Németh Béla. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 35. (Milleniumi Magyar Történelem, Források.) Az eredeti latin szöveg: „Ioannis Hunyadis, vayvodae Transylvani, postea vero gubernatoris Hungariae, tempestate Dragula wayvoda partim interfectis, partim expulsis his, qui e Dani erant sanguine, regnum occupaverat. Mamzillae ab Argyes ex uxore Marina ejusdem Ioannis wayvodae sorore duo erant inter alios filii: uni nomen fuit Stantzul, qui Danum et Petrum filius suscepit, alteri Stoian, hoc est Stephanus. Is me et Matheum filios [...] genuit.” *Nicolaus Olahus*: Hungaro-Attila. Ed. C. Eperjessy et C. Juhász. Budapest, 1938. 21–22.
- ⁶ *Oláh*: Hungária. i. m. 35–36. A latin szövegben: „Myhne propinqua nobis iunctus sanguinis necessitudine, utpote ex Danorum natus gente.” (*Olahus*: Hungaro-Attila. i. m. 22.)
- ⁷ „Patrem meum, qui erat ex sanguine Drakula Voyvoda Valachicae [...] Myhne voyvoda transalpinus, patris mei, si bene meminim, patruus.” *Oláh Miklós*: Levelezése. Kiad. Ipolyi Arnold. Budapest, 1875. 311. (Magyar Történelmi Emlékek, Okmánytárak XXV.)
- ⁸ *Kovács András*: Oláh Miklós címerlevelei. In: Korunk, 1994/4. 103–108.
- ⁹ Zsámboky és Bona viszonyáról: *Imre Téglássy*: János Zsámboky (Sambucus) and his Theory of Language. In: *Hungarian Studies*, 10. 1995/2. 245–247.; *Ritókőné Szalay Ágnes*: Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantiancula. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXXIV. 1980/2. 131. Zsámboky gyászbeszéde: *Epistolae aliquot, et epigrammata funebris doctissimorum aetatis virorum de obitu Georgii Bonae*. Padova, 1560.
- ¹⁰ *E. Kovács Péter*: A Hunyadi-család. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula, V. Molnár László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990. 36.
- ¹¹ *Kubinyi András*: Hunyadi Mátyás, a személyiség és a király. In: *Actas*, 22. 2007/3. 83–84.
- ¹² *Chihaia*: Arta. i. m. 250–251.
- ¹³ Сказание у Дракоуле воєводе in *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI* publicate de Ion Bogdan. Ed. rev. și compl. de P. P. Panaitescu. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959. 205., 213. (A továbbiakban *Skazanie*.) Magyar fordítása kétszer is megjelent: *Drevnerusskaja hudožestvennaja proza – Régi orosz széppróza*. Szerk. Iglói Endre, Misléy Pál. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977. 173–181.; *Az orosz irodalom kistükré. Ilariontól Ragyiszevig*. Vál., bev., jegyz. Iglói Endre. Budapest, Európa, 1981. 224–236. A Drakula vajdáról szóló orosz história 1486-ban keletkezett. Erről készített másolatot, Jcfroszin

szerzetes 1490-ben. Ez a változat maradt fenn. A história szövege minden bizonnyal III. Iván cár diplomatája, Fedor Kuricin révén, aki 1482-ben járt Budán, került orosz környezetbe. Zoltán András meggyőzően bizonyította, hogy az orosz változat mögött egy szerb szöveg áll, melyet a budai kancellária szerb diákja jegyezhetett le. *Zoltán András*: Megjegyzések az orosz Drakula-történet keletkezéséhez. In: Filológiai Közönlöny, 1984/2–3. 149–164.

¹⁴Nifon pátriárka életrajzának 17. századi román fordítását lásd:

http://saraca.orthodoxphotos.com/biblioteca/viata_sf_nifon_patriarhul.htm. Vö. még: Cronicari munteni I. Ed. de Eugen Stănescu, Mihai Gregorian. București, Editura pentru Literatură, 1961. 93., 256.

¹⁵Az adománylevelket, melyekben Drakula fiának tituliálta magát Mihnea lásd: Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească (1501–1525). II. Ed. de Ștefan Ștefănescu, Olimpia Diaconescu. București, 1972. 116–117., 120–121., 126–129., 134–137. A Dracea–Drakula névváltozatokról: *Ștefan Andreescu*: Vlad Țepeș (Drakula), între legendă și adevăr istoric. București, Editura Minerva, 1976, 151–152.

¹⁶*Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, Balassi Kiadó, 1994. 3., 10., 285.; Skazanie. i. m. 205.

¹⁷*Miskolczy Ambrus*: Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről. Budapest, Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994. 34. (Disputa.)

¹⁸„Dito Valacho [Drakula], che hora è homo del dito Signor Re [Mátyás] et ha tolto una sua parente per moglie.” (Tomasius levele: *Ion Bianu*: Ștefanu celu Mare. Câteva documente din Arhivulu dc Statu de la Milanu. In: Columna lui Traianu, IV. 1883/1–2. 35. „Quia in prioribus nostris litteris scripsemus eidem serenitati vestrae, quomodo turcii, saevissimi crucis Christi inimici nuncios ipsorum solemnnes, co quod pacem et unionem inter vestram serenitatem et nos initam et confederatam non tenere nupciasque sperenemus celebrare, transmiserunt.” (Drakula 1462. február 11-i levele Mátyáshoz: *Ion Bogdan*: Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui. București, 1896. 78–79.)

¹⁹Skazanie. i. m. 205. Drakula 1462. február 11-i levelében még csak a házassági tervéről írt Mátyásnak, melyet a törökök nem helyeselnek. (*Bogdan*: i. m. 23., 79.)

²⁰*Kubinyi*: i. m. 84. Vö. még: *Miskolczy*: i. m. 34.

²¹*Fedeleș Tamás*: Drakwlyahaza. Kézirat, 2010. (megjelenés előtt). Ezúttal mondok köszönetet a szerzőnek, hogy tanulmányát önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta.

²²Skazanie. i. m. 206–207.

²³*Oláh*: Hungária. i. m. 35.

²⁴*Ileana Căzan*: Imaginar și simbol în heraldica medievală. București, Editura Silex, 1996. 108–111.

²⁵*Dan Cernovodeanu*: Știința și arta heraldică în România. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977. 215. 4. ábra.

²⁶A két cimerralatra vonatkozóan lásd: *Căzan*: i. m. 108–126.

²⁷A Bukaresti Bibliában szereplő címersvers kritikai kiadását lásd: Monumenta Linguae Dacoromanorum Biblia 1688. Red. Viorel Barbu. Iași, Universitatea Al. I. Cuza – Albert-Ludwig-Universität, 1988. 134–135. Antim Ivircanul prédikációjának kiadása: Predici. Ed. critică de Gabriel Ștrempel. București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, 1962. 131–132. A címersversekről lásd még: *Dan Horia Mazilu*: Literatura română barocă în context european. București, Editura Minerva, 1996. 142–143., 184–210.

²⁸*Maria Dogaru*: Din heraldica României. Album. Brașov, 1994. 122.

²⁹*Radu Popescu*: Istoriile domnilor Țării Rumânești. In: Cronicari munteni I. i. m. 313.

³⁰*Miron Costin*: Opere. II. Ed. critică de P. P. Panaitescu. București, Editura pentru Literatură, 1965. 67.

³¹Lásd: Cronicari munteni. I. i. m. 251–253.; Cronicile slavo-rominc. i. m. 45–62., 169–181., 204–213.

³²„Natali di questo Negro, negl'annali di Valacchia non si fà mentione, mentre che lui nacque in Transilvania, in quelle parti di Azag, di dove producono l'origine di Giovanni Corvino Uniad, padre di Matthia, rr d'Ungaria e stendendosi anco nel più dentro delle parti d'Ungaria, era gran cantità di viacchi, come fin al di oggi si vede in quelle parti, come per tutta la Transilvania.” (Operelc lui Constantin Cantacuzino publicate de Nicolae Iorga. București, 1901. 43.)

³³A Hunyadiak származásáról szóló vita közelmúltbeli összefoglalását lásd: *Köpeczi Béla*: Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarászképe. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. 72–99.

³⁴*Kulcsár Péter*: A Corvinus-legenda. In: Mátyás király. Szerk. Barta Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 21–26.

DRAKULA TÖRTÉNETE ÉS A KORABELI SAJTÓ

A Mátyás által elfogatott vajda megjelenése a budai udvarban az 1462-es év végén nagy feltűnést kelthetett. II. Pius pápa követe, Miklós modrusi püspök személyesen is találkozott vele Budán, s így írta le külsejét: „...termete nem magas, de igen izmos és erős, külsőre kegyetlen és félelmetes, sasorra igen nagy, tág orrlyukakkal, arca pedig sovány és sápadt, hosszú szempillái tágra nyílt kék szemeit övezték, fekete és sűrű szemöldöke fenyegetővé tették nézését, bajuszán kívül arcát és állát borotválta. Kiugró homlokcsontjai növelték fejének méreteit. Magas tarkóját bikáéhoz hasonló nyaka kötötte széles vállaihoz, melyre fekete, göndör hajfonatok hullottak.”¹

Ez a leírás nagyon közel áll a korabeli képi ábrázolásokhoz is: példa erre az a bécsi Maria am Gestade-templomban található szárnyas oltárról való táblakép, amely Krisztus keresztre feszítését ábrázolja, s jobb oldalon a farizeusok között látható Drakula jellegzetes alakja. A németalföldi mesterek hatását mutató mű 1460–1462 táján, tehát még Drakula életében készülhetett. A másik ábrázolás szintén egy szárnyas oltár része volt, ami 1953-ban került át a lilienfeldi apátságából Bécsbe, s ma a Belvederében őrzik. Szent András keresztre feszítését ábrázolja, s a szakértők stájer mester alkotásának gondolják az 1470–1480 közötti évekből. Mivel Drakulát 1476 végén vagy 1477 elején gyilkolták meg, akár életében is készülhetett ez a festmény is. Lehetséges, hogy Drakula elfogatása adta az ötletet, hogy alakját Krisztus és a vértanú apostol ellenségei közt ábrázolják.²

Újabbán a ljubljana-i Szlovén Nemzeti Galéria egyik késő gótikus oltártábláján fedezték fel Drakula alakját jellegzetes gyöngyös tollas süvegében Pilátusként az előtte álló megkötözött Krisztussal. A táblaképet 1463 táján készíthette egy ismeretlen festő, s három másik táblával együtt a 20. század elején a bécsi ferences kolostorból adták el az alsó-stájerországi Wöllan (ma Velenje, Szlovénia) kastélyának. Bécsben maradt még két másik tábla az együttesből, s stílusvizsgálatuk az oltárt egy bécsi, frankeni vagy bajor mester művének tartja az 1460 körüli évekből.³ A modrusi püspök leírásának leginkább az ambrasi kastélyban található Drakula-kép felel meg, mely a művészettörténészek szerint egy azóta elveszett 15. századnak a másolata a 16. század második feléből, s östípusait a 15. század végi lübecki, nürnbergi és bambergi fametszeteken vélik egyesek felfedezni.⁴

Mindezek az ábrázolások arról tanúskodnak, hogy Drakula alakja részint még életében, részint halála után is még évtizedekig nagyon ismert volt Dél-Németországban, Ausztriában, és alakja egyre inkább a gonoszság metaforájává vált. Lehetséges, hogy a vajdáról már elfogása idején, 1462 körül fametszetes egyleveles nyomtatványt is árultak. Kéziratban fennmaradt ugyanis 1471–1474-ből Leonard Hefft feljegyzése, amit a regensburgi Andreas *Chronica pontificum et regum* német fordítójaként fűz betoldásként a műbe az 1462. évhez. Beszámol Drakula történetéről, s megjegyzi, hogy milyen kegyetlen a vajda tekintete, de hiszen erről mindenki meggyőződhet, mert, mint írja, lerajzolt arcképét a világ minden tájára szétküldték.⁵

Vlad Tepeş, vagyis Drakula vajda története ezután rendkívüli gyorsasággal lett ismert egész Európában latinul, németül, románul, szerbül, oroszul sőt törökül is. Bekerült a szájról szájra terjedő népköltészetbe is éppúgy, mint történeti krónikákba. A történetét leíró kéziratoknak egymáshoz, illetve a nyomtatott változatokhoz való viszonyával sokan foglalkoztak az elmúlt évtizedekben és napjainkban is, de a nézetek

meglehetősen különbözőek.⁶ A szakirodalom négy német nyelvű kéziratot ismer, melyek jelenleg a svájci Sankt Gallenban, a franciaországi Colmarban, az ausztriai Lambachban (másolatban) és a British Libraryben vannak. Különböző nyelvjáráásokban mondják el a lényegében azonosnak vehető történetet. Valamennyinek a lejegyzése a 15. század utolsó harmadára tehető. Létezik egy ötödik, véleményünk szerint eddig még alaposan nem vizsgált kézirat is a müncheni Bayerische Staatsbibliothek egyik gyűjtőkötetében, amit Tegernsee bencés kolostorában állított össze a könyvtáros, Konrad Sartori 1510-ben. A 138 pergamenre, illetve papírra írt dokumentum kis része rendi vonatkozású, a többi viszont az 1400-as évek elejétől keletkezett történeti tárgyú mű, közülük néhány a könyvtáros saját kezű másolatában. Számos magyar vonatkozású irat is található a kötetben, főképp a Hunyadiak korától az 1501. évi budai országgyűlésig terjedően. A 76. kolligátum (187r–190r) a Drakuláról szóló mű, melynek papírja a vízjele (Turm) alapján 1456–1459 körül készülhetett, s a szöveget a 15. század harmadik negyedében írhatták rá.⁷ A leíráshoz fűzött megjegyzés szerint a kézirat szövege az 1488-ban Nürnbergben, Peter Wagner által nyomtatott kiadásban kissé eltérő megfogalmazásban olvasható.⁸

A Drakula-történet eredetének vizsgálata során nyilvánvaló lett, hogy az eddig ismert német nyelvű kéziratokban sok az egyezés, s ennek következtében az elmúlt évtizedek kutatásában elterjedt az a nézet, hogy egy közös forrásra mennek vissza. Megszületett az összeesküvés-elmélet, mely szerint a túlzásoktól sem mentes Drakula-történetet Mátyás budai udvarában állították volna össze propagandisztikus célból, és koholmány a vajda árulásáról szóló történet is.⁹ Az elmélet továbbfejlesztése az az állítás, hogy Mátyás kancelláriájának még arra is volt gondolja, hogy Bécsben 1463-ban Ulrich Han nyomdással ki is nyomtassa a „koholmányt”. Ez az újabb irányzat azt is lehetségesnek tartja, hogy az általa feltételezett nyomtatott kiadás szolgált forrással akár a Beheim-féle költeménynek, a II. Piusnál is olvasható áruló levél historiájának, sőt Ebendorfer krónikájának is, valamint a később, ténylegesen megjelent ösnyomtatvány kiadásoknak is. Ennek a csupa feltevést tartalmazó nézetnek az utóbbi évtizedekben Dieter Harmening és Matei Cazacu a legjelentősebb képviselői. Cazacu még Janus Pannonius írói közreműködésének lehetőségét is megkockáztatja, sőt a nyomtatás és terjesztés megrendelését az 1463-ban éppen Bécsűjhelyen tartózkodó Vitéz Jánosnak tulajdonítja.¹⁰

Egy a vajdát ábrázoló fadúc nyomatos kép, illetve történet egy korábbi, esetleges augsburgi kiadásának lehetőségét Hubay Ilona vetette fel még 1947-ben, a cikke írásakor még az 1485. év környékére datált, betűtípusai alapján a lübecki Gothan nyomda kiadványaként meghatározott példányról írva: „A rémhistoria a vajda hosszú évekig tartó budai fogságának és Mátyás király iránta tanúsított nagylelkű gesztusának említésével bizonyára alkalmasnak találtatott arra, hogy a Bécsbe bevonult magyar király iránt rokonszenvet keltsen. Az ily módon kiegészített kézirat a király környezetének sugallatára kerülhetett sajtó alá, de semmi esetre sem a távoli Lübeckben, hanem talán Augsburgban.”¹¹ Tudjuk, hogy Mátyás felismerte az új sokszorosítási technika jelentőségét, 1485-ben kiadatott Strassburgban III. Frigyes ellen egy röpiratot, amit a császár elkoboztatott, de Ulrich Han 1463-as nyomtatványából még csak töredék sem maradt, nincs sem irodalmi, sem levéltári nyoma. Han bécsi működésére utalhat egy neki tulajdonított érvágó naptártöredék, ami az osztrák város számára készült az 1462. évre. Konrad Haebler szerint nagy valószínűséggel a később Rómába távozó bécsi polgár, Ulrich Han nyomtathatta. Más esetleges bécsi nyomtatványáról senki sem tesz említést, s bécsi nyomdája működéséről levéltári adat sem maradt fenn.¹² Az „összees-

küvés-elmélet” cáfolatát olvashatjuk Sz. Farkas Jenő: *Drakula vajda históriája* című munkájában is.¹³

Az aktuális hírekről tudósító sajtó ősei azok a kézírásos levelek, melyeket utazók, kereskedők, városok és uralkodók megbízottjai, katonák küldtek ismerőseiknek, megbízóiknak, s az érdekeseket, fontosakat tovább másolták. Ezekből az ún. Briefzeitungokból számos fenn is maradt egybekötve a fent említett, Tegernseeből származó gyűjteményes kötetben is. Érdemes megfigyelni a Drakula-nyomatványok kiadási helyeit: Nürnberg, Augsburg, Strassburg, Bamberg, Lipcse és Lübeck. Mind fontos kereskedővárosok, fejlett polgársággal, kereskedő- és iparosréteggel. Némelyikük, különösen Nürnberg és Augsburg, intenzív magyarországi kapcsolatokkal. Nürnberg több igen fontos kereskedelmi útvonal középpontja volt, kereskedői a 15. századig Lemberg érintésével a Kaszpi-tengerig jutottak el, Erdélyen és Havasalföldön keresztül a Fekete-tengerhez, illetve Konstantinápolyba.¹⁴ Az útba eső városoktól igyekeztek kedvezményeket szerezni, képviselőket létesítettek. Megemlíthetjük a Stromer nevű nürnbergi nagykereskedőt, aki a 14. században a magyarországi kereskedelemre privilégiumot kapott, képviselője volt Budán, Brünneben, Breslauban, Krakóban, Lembergben és Azovban. A nürnbergi kereskedők és Buda kapcsolata egészen a 16. századig igen jelentős volt. A kereskedők közül többen, hogy kivédjék a magyar kereskedők ellenszenvét, budai polgárságot is szereztek, ilyen volt a Haller von Hallerstein család is, melynek fiai Prága és Bamberg után a 13. század végétől Nürnbergben éltek, s egyikük 1432-ben már városi bíró volt Sopronban, Ruprecht (II) pedig 1481-ben tekintélyes kereskedő Budán.¹⁵ Ugyancsak kiterjedt magyarországi kapcsolatokkal rendelkezett a Scheurl család is, egyik tagja jelen volt Budán Mátyás és Beatrice esküvőjén is.¹⁶

A kereskedők hírleveleikkel tájékoztatták egymást az útukon szerzett értesüléseikről, melyek biztonságuk, gazdasági lehetőségeik és a nagy politika szempontjából is igen fontosak lehettek. Különösen sok hír érkezett Nürnbergbe Cseh-, Lengyel- és Magyarországról, s a Briefzeitungokat cserélték is. Az információ tehát szintén áruvá vált, olykor még fizetett hírszerzőket is alkalmaztak. Néhány évtizeddel később Martin Luther szerint Nürnberg volt „Auge und Ohr Deutschlands, das alles siehet und höret.”¹⁷ A város a művészetek terén is kimagaslott: 1470-től már itt működött a leghíresebb, s legnagyobb kapacitással működő nyomdász, Anton Koberger, akinek számos értékes munkája közül az 1809 fametszetet tartalmazó Schedel Krónikát említjük 1493-ból. E kiadványhoz a metszeteket híres művészek, Michel Wohlgemuth és Wilhelm Pleydenwurff készítették, s az ő műhelyükben tanult az ifjú Albrecht Dürer is. De több más kiadó és nyomdász is szerencsét próbált a gazdag városban.

Az érdekes híranyag már a 15. században is komoly értéket jelentett, ezért egy-egy sikeres kiadványt, szerzői, kiadói jog nem lévén, a haszon reményében igyekeztek gyorsan újra megjelentetni. Az egy vagy néhány leveles nyomatványok igazi sikerre kezdetben csak akkor számíthattak, ha illusztráltak voltak. Nagyobb kapacitással és megrendelésekkel rendelkező nyomdák elsősorban a holtidő kitöltésére nyomtatnak röplapokat, röpiratokat, búcsúcédulákat, naptárakat stb., hogy kapacitásukat kihasználják, ugyanakkor egyre gyakoribbak lettek a hivatalos kiadványok is, rendeletek, tudósítások békekötésekről vagy háborúkról.

Nézzük meg, hogyan illeszkedtek be a Drakuláról szóló híradásokat megjelentető nyomatványok az őket kiadó nyomdászok munkásságába! Nagy nehézséget jelent, hogy e nyomatványok jelentős részénél hiányzik az impresszum, a nyomtatás helyére, idejére és a nyomdászra vonatkozó adat. Az ősnymatvány-szakirodalom egy

része évtizedeken át a legkorábbi fennmaradt Drakula-kiadásnak a fent már említett, mindössze hat levélből álló füzetet tekintette, melyet *Bartholomaeus Gothan* nyomtatott Lübeckben (1. ábra). E kiadásnak a világon ismert egyetlen példánya a könyvtár-alapító Széchényi Ferenc gyűjteményével került nemzeti könyvtárunkba. Constantin J. Karadja 1934-ben és Hubay Ilona már említett tanulmányában 1485 tájára datálta a kiadást.¹⁸ P. P. Panaitescu nyomdahely és nyomdász megnevezése nélkül 1480-ra datálva foglalkozik ezzel a nyomtatvánnyal.¹⁹ Dieter Harmening pedig 1488 és 1493 közé teszi a kiadás évét.

1. ábra

Bartholomaeus Gothan 1484 szeptemberében Magdeburgból érkeve telepedt le Lübeckben. Lübeck, bár messze esik a többi nyomdahelytől, nagyon is jelentős Hanza-város volt ekkor, fontos közvetítő a skandináv országok felé. Aeneas Sylvius Piccolomini (II. Pius pápa) 1458-ban azt írta Lübeckről, hogy olyan gazdag és akkora hatalma van, hogy Dánia, Svédország és Norvégia még a királyaikat is Lübeck jeladására szokta választani és letenni a trónról.²⁰ Bartholomaeus Gothan Magdeburgban, majd Lübeckben is több egyleveles, olykor metszettel is díszített kiadványt jelentetett meg. Nagyobb terjedelmű munkákat Magdeburgban alig, főleg Lübeckben kezdett kiadni (például Szent Brigitta látomásait, órás könyvet, missálét). Majd a stockholmi püspök meghívására Svédországba ment, egy ottani okirat 1486-ban már Stockholmban említi, ahol ugyancsak számos nyomtatványa jelent meg. A kutatás korábban legvalószínűbbnek a stockholmi útja előtti időszakra, vagyis 1485-re datálta a Drakula-röpirat kiadását.²¹ Gothan később ugyan visszatért Lübeckbe, s a korábban ismert nyomtatványai, töredékei alapján úgy látszott, hogy csak svéd megrendelésre dolgozott. Újabbban azonban az ősnymtatvány-katalógus (Gesamtkatalog der Wiegendrucke, GW) munkálatai során előkerültek neki tulajdonítható nyomtatványok, igaz, többnyire impresszum nélkül, tehát akár Svédországból való visszatérése után is

nyomtathatta a Drakula-röpiratot, így a kiadvány nyomtatási idejét legújabbán a GW „nem 1488. október 4. előtt” körülírással határozza meg.²² Mivel a nyomtatványokon nincsen a megjelenés évére utaló jelzés, teljes a bizonytalanság. Gothan később III. Iván moszkvai nagyherceg meghívására Oroszországba ment, s lehetséges, hogy onnan már nem is tért vissza.²³ A mű középalmémet dialektusban meséli el a „karóba húzó” gróf erdélyi és havasalföldi rémtetteit az 1456–1462 közötti évekből, krónikaszerű, felsorolás jellegű stílusa csak az emlékeztetést szolgálta, s nem önálló irodalmi szövegnek szánták. Tartalmilag lényegében egyezik a többi kiadással, melyek egymástól főleg nyelvjárásukban különböznek. A lübecki nyomtatványon címoildalként a vajda fametszetes portréja látható.

1488. október 14-én jelent meg *Marx Ayrernél*, Nürnbergben a mű legkorábbi datált kiadása. Marx Ayrer vándornyomdászként 1483-tól vagy 1487-től működött Nürnbergben, s a nagyobb közönség számára érdekesnek és hasznosnak számító műveket nyomtatott. 1489-ben Regensburgba ment, később Bambergben, Ingolstadtban, Erfurtban majd Frankfurtban telepedett le, s 1506-ig vannak róla adatok.²⁴ A Drakuláról szóló pontosan datált nyomtatványát fametszetes címlapportré díszíti. Ez a metszet nagyon hasonlít az egyedi alkotásnak számító lübeckihez, de mivel ez utóbbinak a nyomtatási ideje bizonytalan, nem lehet eldönteni, melyik készült először. Ekkor a nyomtatott könyvekben még nem volt általános a címlap, s éppen a kisebb terjedelmű kiadványokat bevezető fametszetes címlapképek játszottak nagy szerepet a későbbi címlap elterjedésében. Az 1470-es években augsburgi hatásra kezdtek megjelenni Nürnbergben is az úgynevezett Einleitungsholzschnitte, melyek szoros kapcsolatban álltak a szöveggel, s többnyire feliratot is tartalmaztak. Ebben a folyamatban játszott jelentős szerepet Ayrer is, bár Nürnbergből való távozásáig, 1489-ig mindössze néhány kiadványt nyomtatott, de valamennyi nürnbergi nyomtatványának van címlapja, ami tíz könyvből nyolcban fametszetes. Munkái egy kivételével német nyelvűek, s Ayrer az első nürnbergi nyomdász, aki a népi és világi tárgyú nyomtatványok kiadását tekintette fő profiljának.²⁵

Ayerer metszete vezethet el a következő kiadáshoz, melyen nincsen semmi nyomtatásra utaló adat, de ugyancsak 1488 tájára tehető, s a Nürnbergben működő *Peter Wagner* munkája lehet. Átvette az Ayrer-féle nyomtatványban található metszetet, talán a dűcot is, a kép keretezésében észlelhetők hiányok, tehát vagy megkophatott a dűc, vagy lefáragták. Wagner 1483-tól 1500-ig nyomtatott Nürnbergben.

Időben a következő egy 1491-es kiadás, mely a címodalon csak a nyomtatás helyét és az évszámot jelzi, betűtípusa alapján a bambergi *Hans Sporer* munkája. Bambergben Nürnberget elhagyva a fent említett Ayrer is megfordult. Lehet, hogy ő ismertette meg a Drakula-történettel bambergi nyomdásztársát. Sporer vagy Sporerer úgynevezett Briefmaler volt, tehát olyan mester, aki különféle írásművekhez készít rajzokat, s azokat ki is színezi, festi. Okleveleket, naptárakat, címerképeket, üdvözlő leveleket, szentképeket díszítettek ezek a mesterek, némelyikük játékkártyákat is. Sporer 1470–1474 között Nürnbergben működött, ahol egyleveles fadűc nyomtatásokat, játékkártyákat sőt számos dűcnyomatos nem túl terjedelmes könyvet is nyomtatott. 1487-től már Bambergben élt, 1491-től ugyanitt már nyomdászként jegyezték. Több népszerűnek számító kiadványt adott ki, Drakula-nyomtatványának címlapját a vajda portréja díszíti, mely nagyon hasonlít a lübecki Gothan nyomtatványán láthatóhoz, de más a metszés.

Időrendben egy nemrég megtalált kiadás következik, ezen is csak helynév és évszám olvasható: Leipzig, 1493. *Martin Landsberg* nyomtathatta, aki 1487 és 1523

között működött Lipszéban. Nyomdája a 15. században igen nagy kapacitással dolgozott, a GW 1500-ig 417 nyomtatványát regisztrálja. Témaválasztása is sokoldalú, klasszikus szerzőt, például Arisztotelészt, Horatiust és Cicerót éppúgy kiadott, mint kegyességi irodalmat, vagy a köznép számára praktikát és naptárat. A Drakula-nyomtatvány kiadásának évéből a Gesamtkatalog der Wiegendrucke 17 nyomtatványát regisztrálja, a 18. lenne a Drakula, de az nem szerepel a nyilvántartásban. Ennek a kiadásnak egyetlen példányát a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár őrzi. Ez a kiadvány is Drakula portréját helyezte a címoldalra.

1494. március 27-én jelent meg *Christoph Schnaitter* nyomdájában, Augsburgban az újabb német kiadás. Augsburg, a rendkívül gazdag és messzire terjedő üzleti kapcsolatokkal rendelkező Fugger és Welser család városa, kimagasló szerepet játszott a 15. századi nyomdászatban is. A különösen gazdag kiállítású nyomtatványok mellett jelentős volt a népnyelvi kiadványoknak a száma, az összes kiadványnak mintegy 60%-a. Ugyanakkor a címlapmetszet alkalmazásában is, mint erre már Nürnberg esetében is hivatkoztunk, úttörő szerepe volt Augsburgnak. Schnaitter nyomdája meglehetősen kicsi lehetett, s kiadványainak száma is csekély, a GW mindössze hetet regisztrál, s valamennyi kis terjedelmű. A Drakula-nyomtatvány címoldalát egy fametszet díszíti, de nem a vajda portréja, hanem egy Golgota-kép a keresztre feszített Krisztussal, két oldalán Szűz Máriával és Szent János apostollal. Jézus átszögezett kezéből vér folyik (2. ábra). Nagy valószínűséggel ezzel az egyetlen dúccal rendelkezett a nyomdász, ugyanezt használta ugyanis egy ugyancsak 1494-ben megjelent másik nyomtatványán, ami nyolc levél terjedelemben Jézus szenvedéséről szóló beszédek tartalmaz. ²⁶

2. ábra

¶ Sie facht sich an gar ain grauffemlichē erschrockē.
yffosen von dem wilden wütrich Dracole Wayde vnd
wie. Er die leüt gepist hat vnd die Keüt gepraten vñ
mit den häbterē in ainem löffel gefoten vnd wie er die
leüt geschunden hat vñ zerhacken als ein kraut. Jē
er hat auch den müterē ire kind gepraten vnd sy han-
de müssen selber essen vnd andere erschrockenlichen
ding die in dissem drackrat geschriben stand vnd in
wölchem land er geregiet hat.

¶ Dracole ¶ Wayde.

Abb. 9. „Dracole Wayde“
Augs. Christ. Schnaitter, Augsburg 1494. (Staatsbibl. München)

A fennmaradt nyomtatott Drakula-kiadások következő darabja ismét Nürnbergben jelent meg, 1499-ben *Ambrosius Huber* nyomdájában (3. ábra). Huber 1498-tól talán 1503-ig működött a városban. 1500-ig közel negyven nyomtatványát írja le a GW, s ezek többsége kis terjedelmű, népszerű kiadvány. Drakula-nyomtatványából kétlevélnyi töredéket őriznek Bukarestben. Egyikük a címlap a témához készített fametszettel, amely Drakula lakomáját ábrázolja egy erdővel szegélyezett mezőn karóba húzott emberek társaságában.

3. ábra

Tiefacht sich an gar ein grauffem

liche erschreckenliche hystorien von dem wilden reuentsch.
Dracole wayde. Wie er die leüt gespist hat. vnd gepraten,
vnd mit den haubtern yn einem kessel gesotten. vñ wie er die
leüt geschunden hat vñ zerhacken lassen als ein kraut. Jetz
er hat auch den mütern ire kind geprate vnd sy habes müß-
sen selber essen. Vnd vil andere erschreckenliche ding die in
dissem Tractat geschriben stend. Vnd in welchem land er
gereregirt hat.

Az ősnymtatványok korát lezáró évben, 1500-ban került ki *Matthias Hupfuff* strassburgi nyomdájából a jelenleg ismert utolsó Drakula-ősnymtatvány.²⁷ A nyomdász Württembergből származott, s 1498-tól 1520-ig nyomtatott az elzászi városban. Nyomtatványainak többsége alkalmi kiadvány volt, s meglehetősen gyakran került összetűzésbe a cenzúrával. Többnyire német nyelvű, népszerű kiadványokat nyomtatott.²⁸ Nyomtatványainak java már a 16. században jelent meg, de kiadói politikáját teljes munkássága alapján ismerhetjük meg. Kiadványaihoz számos fadúcot használt.²⁹ Kezdő nyomdászként különösen sok kis terjedelmű, alkalmi nyomtatványt adott ki: aktuális, politikai kiadványokat, csodás jelenségekről, bűnügyekről szóló híradásokat, köztük a Drakula-ősnymtatványt is.³⁰ A címlapon a karóba húzott emberek között lakmározó vajda képe az értelmezést megkönnyítő szöveges magyarázattal: „Dracole weyde Wie er die leüt gespist hot und gepraten und mit den haubtern yn einem kessel gesotten.” A Huber-féle metszethez képest Hupfuff metszete tükörkép-

szerű, tehát a kép bal és jobb oldala felcserélődik, míg Huber Drakula-kiadásán a vajda a kép bal oldalán, egy erdő szélén lakmározik egy asztalnál, s vele szemben vannak a karóba húzott áldozatok, Hupfuff metszetén jobb oldalon ül Drakula, mögötte a vára, s balra a karóba húzottak. Lehetséges tehát, hogy a kép ötletét Hubertől vette át Hupfuff, s újrametszette. Drakula történetét trónra lépésétől (1456) Mátyás általi elfogásán át (1462) újbóli visszahelyezéséig (1476) írja le, de haláláról (1476 vagy 1477) nem tesz említést. Kegyetlenkedéseinek felsorolásában különösen kiemeli a szász kereskedők elleni tetteit. Hupfuff Drakula-nyomatványja az 1499-es Huber-féle kiadásra vezethető vissza. A Hubernál és Hupfuffnál olvasható történet tartalmazza ugyanis a külföldi kereskedő és Drakula történetét is, de Hupfuffnál tovább bővül a tartalom, olvasható benne a Drakula kincseinek elrejtéséről és a rejtkehely ismerőinek kivégzéséről szóló epizód is.¹

A Magyarország és a környező területek iránti érdeklődés és feszült figyelem a 15. század végén különösen jellemző volt a négy német városban, Augsburgban, Münchenben, Nürnbergben és Strassburgban. Több magyar vonatkozású, kifejezetten politikai jellegű kiadvány jelent meg e helyeken, példaként említhetjük a későbbiekből azt is, hogy a Dózsa-féle parasztháborúról szóló tudósítások hét ismert kiadása közül hat is e városokban jelent meg. Drakula népszerűsége meglepő a rölapirodalomban, hiszen keletkezésétől számítva még évtizedekig érdekes volt, a 16. század első évtizedeiben is többször kiadták, Hamburgban egyszer, Nürnbergben és Augsburgban kétszer.

A Drakula-történet gyors és széles körű elterjedését tehát véleményünk szerint nem Mátyásnak és udvarának propaganda-hadjárata indította el, hanem részint a Konstantinápoly és a nyugati nagy városok közti kereskedelem hírigénye, a téma hátborzongató érdekessége a korabeli közönség körében, a rohamosan fejlődő nyomtatás és hírközlés információrésze, a kiadás költségeinek gyors megtérülése és várható haszna. Mátyás szerepére inkább Bonfini szűkszavú tudósításából következtethetünk: elfogatta rokonát, mert ki akarta menekíteni a török karmából, hogy később, a megfelelően előkészített török elleni háborúban szövetségese legyen. A törökök hódításának borzalmai néhány évtized múlva háttérbe szorították Drakula alakját. A rémségek ábrázolására, a korabeli olvasóközönség horrigényének kielégítésére a magyarországi események bőven adtak témát.

Jegyzetek

¹ Idézi Sz. Farkas Jenő: Drakula vajda históriája. Budapest, 1989. 45–46.

² Klein, Konrad: Ein rötlich-mageres Gesicht von drohendem Ausdruck. Wer die „echten“ Bilder von Vlad Tepeş alias Dracula sehen will, muß nach Österreich fahren. In: Siebenbürgische Zeitung, München, 31. Oktober 2002. 7.

³ Pokorny, Erwin: Dracula – Pilatus. Ein neu entdecktes „verkleidetes“ Porträt des Vlad Tepeş. In: Siebenbürgische Zeitung, 29. Januar 2006.
<http://www.siebenbuerger.de/zeitung/artikel/drucken/index.php?id=5002> [2010. június 6-i állapot.]

⁴ Klein: i. m. 7.

⁵ Ld. München, Bayerische Staatsbibliothek. Clm. 26632 fol. 495: „... Adeo denique visu crudelis et austerus apparet, ut ymago vultus sui in universum ferè sit orbem depictam in spectaculum missa.” Idézi Cazacu, Matei: „Geschichte Dracole waide” un incunabile imprimé a Vienne en 1463. Bibliothèque des chartes. Vol. 139/2. Paris, 1982.

⁶ A kéziratok és a nyomtatott kiadások bibliográfiai leírását és közülük a legfontosabbak szövegének közlését ld. Harmening, Dieter: Der Anfang von Dracula. Zur Geschichte von Geschichten. Würzburg, 1983.

⁷ Szövegkezdet: „Anno domini M^oCCCCLXI jar hat der dracol vil wonders und gros ubel getan ...” Leírását ld. *Schneider, Karin*: Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. P. 6. Die mittelalterlichen Handschriften aus Cgm 888–4000. Ed. altera. Wiesbaden, 1991. 263.

⁸ Uo.: „Im Druck Hain 6405 leicht abweichende Formulierung.”

⁹ A Mátyás udvarából való irat teóriájának első megfogalmazója: *Papacostea, Șerban*: Cu privire la geneză și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș. In: *Romanoslavica*, 1966. Két újabb amerikai könyv kapcsán állásfoglalást és kritikai észrevételeket olvashatunk: *Miskolczy Ambrus*: A karó mint metafora. Tallózás a Drakula-irodalomban. 1–II. In: *BUKSZ* 5. 1993. 470–475. és 6. 1994. 54–60. A két könyv: *Treptow, Kurt W.* (ed.): *Dracula. Essays on the Life and Times of Vlad Țepeș*. New York, 1991. (East European Monographs, CCCXXII.) és *Florescu, Radu–McNally, Raymond T.*: *In search of Dracula. A true history of Dracula and vampire legends*. című munkájának román fordítása: *În căutarea lui Dracula*. București, 1992.

¹⁰ Az ősnymotvány fikciójáról: *Harmening*: i. m.; *Czacu, Matei*: i. m., illetve bővebben *Czacu, Matei*: *L’histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)*. Genève, 1988. 35–46.

¹¹ *Hubay Ilona*: Egykorú újságlap Drakula vajdáról. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle 1947. évfolyamából. Budapest, 1948. 6–7.

¹² Az érvágó naptárról ld. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke (GW) 1287*. Bővebben Hanról ld. *Borsa Gedeon*: *Über die Anfänge des Buchdruckes in Wien*. In: *Beiträge zur Inkunabelkunde*. Berlin, 1965. 3. Folge, Bd. I. 48–75.

¹³ *Sz. Farkas*: i. m. 54–59.

¹⁴ *Schwob, Ute Monika*: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*. München, 1969.

¹⁵ *Schwob*: i. m. 6–9.

¹⁶ Christoph (II) Scheurl (1481–1542) humanista műveltségű patricius, híres röplap-, rőpirat- és hírlevél-gyűjteménye magyar szempontból is rendkívüli forrásértékű. Vö. *Borsa Gedeon*: *Nyomatott tudósítás az 1514. évi magyarországi parasztháborúról*. In: *Magyar Könyvszemle* 110. 1994/1. 62–66. és *Borsa Gedeon*: *Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi parasztháborúról*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1991–1993*. 323–348.

¹⁷ *Idézi Schwob*: i. m. 177.

¹⁸ *Karadja, Constantin J.*: *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte Rumänien*. In: *Gutenberg Jahrbuch* 1934. 135.; *Hubay*: i. m. 5.; *Sajó Géza – Soltész Erzsébet*: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapest, 1970. Nr. 1207. OSZK jelzete: Inc. 846.

¹⁹ *Panaïtescu, P. P.*: *The German stories about Vlad Țepeș*. In: *Dracula. Essays on the life and times of Vlad Țepeș*. Ed. by Kurt W. Treptow. New York, 1991. 185–193.

²⁰ *Idézi Clair, Colin*: *History of European printing*. London–New York–San Francisco, 1976. 224.

²¹ Korábban a British Librarynek a világon ismert legjelentősebb ősnymotványokat feltáró adatbázisa is az 1485 körüli évmeghatározást fogadta el. Leírását ld. még *British Library/ISTC*: ID00365200-E.

²² *GW* 12531.

²³ Az 1496-os lübecki adónyilvántartásban már csak az özvegy szerepel, ugyanakkor a British Library néhány éve interneten is elérhető ősnymotvány-katalógusa és a *GW* is négy búcsúcédulát feltételez az 1497 körüli évekből a lübecki Gothan nyomdából, de ezeken sincsenek nyomtatási adatok. Lehetséges, hogy az özvegy működtette még egy darabig a nyomdát.

²⁴ *Benzing, Joseph*: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. verb., erg. Aufl. Wiesbaden, 1982. 141.

²⁵ *Randall, Herz*: *Das Titelblatt in Nürnberg: Entwicklungslinien der Titelformulierung und Titelblattgestaltung*. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Bd. 63. München, 2008. 74–76.

²⁶ Címe: *Iste libellus pervalde devotas et pulchras de Christi passione ... continet orationes et collectas*. *GW* M28044. Ez utóbbinak címlapmetszetén viszont nem folyik a vér Jézus kezéből, nagy valószínűséggel a vonalát időközben lefaragták a dúcrol.

²⁷ Az ősnymotványok az 1500. december 31. előtt szedéssel és nyomással készült kiadványok. Drakula történetének a 16. századból még öt további kiadását ismerjük.

²⁸ *Duntze, Oliver*: *Ein Verleger sucht sein Publikum. Die Strassburger Offizin des Matthias Hupfuff (1497/98–1520)*. München, 2007.

²⁹ Részben vette őket más nyomdától, részben neves művészek (közül Urs Graf is) készítettek számára fadúcokat.

³⁰ De Hupfuff egyéb nyomtatványokat is megjelentetett, sokkal szelídebb tartalommal: iskolai könyvek, humanista munkák; szak- és tanácsadó irodalom (pl. orvosi – *Regimen sanitatis Salernitatum*) és asztrológiai könyvek kerültek ki nyomdájából. Ld. *Duntze*: i. m. 245.

³¹ J. Strieder szerint a Hupfuffnál található tartalmi bővitmények egy kéziratos mintára vezethetők vissza, ami már részben a Huber-féle kiadásra is vonatkozhat. *Strieder, J.: Die Erzählung von walachischen Voivoden Drakula in der russischen und deutschen Überlieferung.* In: *Zeitschrift für slawische Philologie*, XXXIX (1961) 404–405.

AZ ÓOROSZ DRAKULA-TÖRTÉNET SZERZŐJE KURYCIN VAGY VALAKI MÁS?

A Vlad Ţepeş havasalföldi vajdáról (1456–1462 és 1476–1477) szóló orosz elbeszélés két 15. század végi és számos 17–18. századi másolatban maradt ránk.¹ A 16. században a mű kéziratot hagyomány szünetel, de kétségtelenül ismert volt.² Az egyik 16. század végi másolat pontosan datált: 1490. január 28-án fejezte be másolását a beloozerói Kirill-kolostor ismert könyvmásolója, Efrosin szerzetes, aki megjegyzi, hogy ezt a művet már korábban, 1486. február 13-án is lemásolta.³ A másik 15. század végi vagy 16. század eleji szöveg, amely Jakov S. Lur'e szerint 1499–1502 között keletkezhetett, egy pszkovi eredetű gyűjteményben maradt fenn.⁴ Ha a gyűjtemény egészében véve pszkovi eredetű is, megjegyzendő, hogy a Drakula-történet nyugatorosz (óukrán–óbelorusz) közvetítéssel került bele. E másolat nyelvének nyugatorosz vonásaira már I. Bogdan felhívta a figyelmet.⁵

A kutatók többsége úgy véli, hogy az orosz Drakula-történet szerzője Fedor Kuricyn deák, III. Iván moszkvai nagyfejedelem befolyásos diplomatája lehetett, aki 1482-ben követség élén Budára indult Mátyás királyhoz, majd Moldván és a Krímen keresztül 1485 augusztusa előtt tért vissza Moszkvába.⁶ Kétségtelen, hogy a mű befejező részében a Drakula halálára, fiai sorsára, valamint az 1481-ben Havasalföldön hatalomra került Vlad Călugărul vajda származására vonatkozó közlések hiteles információkon alapulnak, amelyeket a szerző csak a helyszínen, közelebbről Budán szerezhetett be. A szerző pontos helyismerettel rendelkezik Budáról, Pestről, Visegrádról; tud a nagyváradi püspökről, megjegyzi, hogy Drakula harmadik fiát, Mihailt „ugyanitt, Budán láttuk”. Tehát a mű befejező részében olyan szemtanú fűzi hozzá észrevételeit a korábban elmesélt anekdotikus történetekhez, aki éppen az 1480-as évek elejének havasalföldi viszonyait és Drakula fiainak magyarországi sorsát ismeri. Ennek alapján már A. Vostokov feltételezte, hogy a mű szerzője Fedor Kuricyn lehetett, esetleg az általa vezetett magyarországi követség valamely más, név szerint nem ismert tagja.⁷ Az orosz mű függetlenségét a 15. századi német kéziratot és nyomtatott Drakula-történetektől I. Bogdan, majd újabban J. Striedter bizonyította,⁸ így jelenleg teljesen kizártnak tekinthetjük azt a korábban néhányszor felmerült lehetőséget, hogy az orosz Drakula-történet a korabeli német elbeszélések valamelyikének fordítása lenne.⁹

Néhány anekdotikus Drakula-epizód olvasható Bonfini krónikájában is (Decas III, Liber X). Tekintve azonban, hogy Bonfini csak 1486-ban érkezett Budára, az orosz elbeszélés forrásaként az ő műve nem jöhet számításba.¹⁰ Mindezek alapján Jakov S. Lur'e arra a következtetésre jut, hogy az orosz Drakula-történet önálló orosz irodalmi mű, amelynek témája olyan közép-európai szóbeli hagyományra nyúlik vissza, amelyet a Mátyás királynál járt orosz követség tagjai hallhattak Magyarországon. A szóbeli hagyományra való támaszkodás magyarázza szerinte a német, az orosz és a Bonfininél olvasható latin nyelvű változatok messzemenő eltéréseit mind az egyes epizódok számában, mind pedig interpretálásában. Közös írásbeli forrás a három különböző mű számára nem is rekonstruálható, mindez az orosz változatok esetében orosz

szerző, legvalószínűbben Kuricyn, önálló irodalmi feldolgozására vall, s így az orosz Drakula-történet az egyik legelső eredeti orosz szépirodalmi alkotás.¹¹ Jakov Solomonovič Lur'e hatalmas szakmai tekintélye folytán a mai orosz filológiában Fedor Kurycyn szerzősége evidenciának számít, s a régi orosz irodalom kézikönyvei kétségtelen tényként közlik (a Slovar' knižnikov II/2. kötetében a 243. oldalon a *Povest' o Drakule* csak utalószó a *Kurycyn Fedor Vasil'evič* címszóra). A magyar szakirodalom fősodra is készpénznek veszi Fedor Kurycyn szerzőségét.¹²

Mindezek mellett az orosz követ szerzőségével kapcsolatban kétségek is merültek fel. A szövegben ugyanis több olyan szó van, amely a 15. századi orosz egyházi szlávtól idegen. Már A. N. Pypin felhívta a figyelmet arra, hogy a legkorábbi szövegekben olvasható, a szemtanú hitelességével ható befejező rész lehet nemcsak a szerző, hanem az olvasó megjegyzése is, vagyis a már készen kapott – A. N. Pypin szerint délszláv – műhöz fűzött kiegészítése.¹³ A. D. Sedel'nikov sem zárja ki, hogy az orosz Drakula-történetnek lehetett délszláv forrása, mivel „szerb-oláhok” (*сербо-валуху*) lehettek Mátyás udvarában is.¹⁴

Azt a feltevést, hogy a mű nem orosz alkotás, hanem délszláv, közelebről egy román szerző középbolgár nyelven írt művének orosz másolata, főként román szerzők próbálták bizonyítani. N. Smochină és P. P. Panaitescu véleménye szerint a művet eredetileg egy Mátyás király udvarában élt erdélyi román szerző írta középbolgár nyelven, s a már kész elbeszélés került az orosz követekhez.¹⁵ Az orosz Drakula-történet nyelvezetével részletesen foglalkozott P. Olteanu, aki az általa feltételezett ún. kárpáti szerkesztésű egyházi szláv emlékének tekintette a szöveget, szerzőjében Erdély északnyugati részének olyan szláv (ukrán) vagy román lakóját látta, aki jól ismerte az egyházi szláv irodalmi nyelvet, ugyanakkor közel állt Mátyás király udvarához és Vlad Ţepeş családjához.¹⁶

Mindezekkel szemben Jakov S. Lur'e meggyőzően bizonyítja, hogy P. Olteanunak minden igyekezete ellenére sem sikerült semmi kizárólagosan kárpátukrán jellegzetességet kimutatnia az orosz elbeszélés szövegében, továbbá az erdélyi származású szerző feltételezése ellen szól az is, hogy nincs a szövegben semmiféle erdélyi vagy havasalföldi helyismeretre valló utalás, az orosz elbeszélésből hiányoznak azok a Vlad Ţepeş erdélyi kegyetlenségeiről szóló epizódok is, amelyek a kétségtelenül erdélyi eredetű német változatokban olvashatók.¹⁷ Ugyanakkor Jakov S. Lur'e véleményünk szerint túlzottan nagyvonalúan tér napirendre a szövegben található, a 15 századi orosz egyházi szlávban idegennek minősülő szavak fölött; ezek egy részét a *couleur locale* érzékeltetésére szolgáló stilisztikai eszköznek tartja, más részét a korabeli orosz irodalmi nyelvben addigra már meghonosodott délszláv jövevényszónak.¹⁸ Lényegében elfogadja a Magyarországon járt orosz követ szerzőségét A. V. Isačenko is, aki a szövegben előforduló idegen szavak egy részét a lengyelből, más részét a szlovákból, néhányat pedig a szerb-horvátból magyaráz, és arra a megállapításra jut, hogy mindezek a jellegzetességek „közép-európai hatás jelenlétéről tanúskodnak a 15. századi moszkvai világi irodalomban”.¹⁹

A kutatás jelenlegi állása szerint kétségtelennek látszik, hogy a Drakula-történet a Fedor Kuricyn vezette, Mátyásnál járt orosz követség útján került be az orosz irodalomba. Kétségtelenül az orosz követség tagjától származik a mű befejező, dokumentáris része is, amelyben Vlad Ţepeş fiáról és Vlad Călugărról esik említés. Nem bizonyítható azonban, hogy a tulajdonképpeni irodalmi mű, a Vlad Ţepeşről szóló anekdoták sora valóban az orosz követ alkotása-e, ő vetette-e volna először pa-

pírra a Magyarországon hallott epizódokat Drakula életéről és tetteiről. Az egyes szláv nyelvek közötti szövegátdolgozás vizsgálatánál a szókincsnek kiemelkedő szerep jut: a hangtani-helyesírási és az alaktani jellegzetességek viszonylag gyorsan, szinte automatikusan helyettesítődnek az átvevő rendszerében szokásos jellegzetességekkel, a szókincs viszonylag lassabban változik.²⁰ Mint láttuk, a legkorábbi orosz másolat sem közvetlenül az orosz követség által behozott kéziratból készült. Fel kell tételeznünk, hogy a ránk maradt legrégebbi szöveg legalább egy (az 1486. évi), de lehet, hogy több közbeeső másolat révén függ össze a követség által Oroszországba hozott szöveggel. Ilyen körülmények között az eredeti helyesírására és alaktanára a rendelkezésünkre álló szöveg alapján biztonsággal aligha következtethetünk. Nem inarad más hátra, mint az, hogy még egyszer megvizsgáljuk az orosz szöveg szókincsének azon elemeit, amelyek az adott kor orosz irodalmi (egyházi szláv) nyelvében idegenül hatnak, és megnézni, hogy nem illeszkednek-e be a kor valamely más szláv nyelvének lexikális rendszerébe. Ha ilyen nyelvet találunk, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy a szöveg egyébként valóban ritka szintaktikai és helyesírási anomáliái magyarázhatók-e ugyanennek a nyelvnek a hatásával.

Mátyás király kancelláriájában a diplomáciai levelezésben egyetlen cirill betűs írású szláv nyelvet használtak: a szerbet. A királyi kancelláriából kikerült szerb nyelvű levelek közül kettő maradt fenn: az egyiket Báthori István udvarbíró és erdélyi vajda küldte 1482–1489 között Ali bégnek, a másikat maga Mátyás király intézte II. Bajazit török szultánhoz 1487-ben.²¹ Hollós Attila bizonyította be, hogy Mátyás királynak III. Ivánhoz intézett 1488. december 16-án Bécsben kelt, orosz másolatban fennmaradt levele eredetileg szerb nyelven íródott.²² Mindezek alapján kézenfekvőnek látszik az a feltételezés, hogy a Moszkvából Budára érkezett orosz diplomaták a királyi kancellária szerb részlegével kerültek közvetlen kapcsolatba.

A kimondottan diplomáciai jellegű érintkezés mellett sor kerülhetett irodalmi művek cseréjére is, amit a nyelv és az írás hasonlósága mellett az azonos valláshoz tartozás is megkönnyíthetett: a szerb deákok írásaiban a moszkvai követeknek nem kellett „latin ármányt” gyanítaniuk. Ha tehát az orosz kéziratok hagyományban fennmaradt Drakula-történetnek volt valamilyen szláv nyelvű írásos előzménye, akkor az minden valószínűség szerint szerb nyelvű volt, mert míg a román kutatók által feltételezett erdélyi román (középbolgár nyelven író) vagy ukrán (az ún. kárpáti szerkesztésű egyházi szláv nyelven író) szerző jelenléte a királyi udvarban merőben hipotetikus, addig a királyi kancellária szerb részlegének működése és a török kapcsolatok mellett a Moszkvával felvett kapcsolatokban való közreműködése tény. Megjegyezzük, hogy a szerb nyelv a 15. század végén Moszkva szempontjából is teljesen elfogadható volt, a szerb nyelvű diplomáciai okmányokat hitelesnek fogadták el.²³ A későbbiek során a szerb nyelv szerephez jut a török–oroszlom diplomáciai érintkezésben is.²⁴ Kérdés, vajon a királyi kancelláriában közszájon forgó Drakula-történetekhez az orosz követség csupán szóbeli fordítás útján jutott hozzá (ebben az esetben is minden bizonnyal a szerb deákok közvetítésével), vagy pedig létezett ezeknek a történeteknek egy írásos szerb nyelvű változata is.

Tény, hogy szerb nyelvű Drakula-történet nem ismeretes, bár több korabeli szerb történeti forrás megemlékezik Vlad Tepeşről mint történeti személyiségről, de ezekben a tényszerű tudósításokban éppen az anekdotikus elemek hiányoznak.²⁵ Az orosz Drakula-történetnek tehát közvetlen szerb nyelvű előzménye nem ismeretes, de

létezését kizárni nem lehet már csak azért sem, mert a magyarországi szerb deákság több irodalmi alkotása eljutott e korban Oroszországba. Ilyen például a magyar Szent László-legendának a szerb Szent Száva-legendával ötvözőtt variánsa, amely kétségtelenül magyarországi vagy Magyarországon járt szerb szerző alkotása,²⁶ és a szerb Nagy Sándor-regény, amelynek legkorábbi orosz másolata ugyanabban az Efrosin szerzetes által másolt gyűjteményben található, mint a Drakula-történetnek a bevezetőben említett legrégebbi másolata.²⁷ A szerb Nagy Sándor-regényről Hadrovics László bizonyította be, hogy magyarról fordították, noha magyar nyelvű változata nem maradt fenn.²⁸

Mindezt figyelembe véve érdemes megvizsgálni, hogy az orosz Drakula-történetnek a korban idegennek számító szókincese levezethető-e a korabeli szerbből, vagy pedig kénytelenek vagyunk A. V. Isačenko nézetéhez hasonlóan megelégedni valamiféle heterogén „közép-európai hatás” konstatálásával. A szókincs elemeinek vizsgálata azt bizonyítja, hogy a korabeli oroszban idegennek tűnő szavak mind megvoltak már – sokszor több évszázad óta – a szerbben.²⁹

Érdeemes néhány szót szentelni a szövegben szereplő magyar helynevek alakjának is. A legkevesebb tanulsággal a *Буиуеград* név szolgál, az amúgy is szláv eredetű városnevet aligha lehetett volna máshogyan visszaadni. Ha az eredetiben **Буиуеград* formában lett is volna írva (vagy, tegyük fel, az orosz utazó így, *i*-vel hallotta volna Magyarországon, az *y* és az *i* ugyanis ekkor már minden Magyarországon beszélt szláv nyelvben egybeesett), az átlátszó szerkezetű névben a morfémák azonosítása sem orosz szerzőnek, sem orosz másolónak nem okozhatott gondot. Buda nevének *Будин* alakja (214r, 215, 216v) minden bizonnyal a régi szerb-horvát *BŰđin* átvétele,³⁰ de az átvétel már korábban történt.

Tudomásunk szerint orosz forrásban Buda *Будин* neve először a ferrara-firenzei zsinaton (1438–1439) járt orosz egyházi küldöttség egyik tagja által készített útleírásban fordul elő. Az orosz küldöttség a zsinat után Itáliából Magyarországon, Lengyelországon és Litvánián keresztül tért vissza Oroszországba. A küldöttséghez a Délvidéken minden valószínűség szerint szerb vagy/és horvát kísérők csatlakoztak, akik egészen a lengyel határig kísérték az orosz egyházi delegációt. Erre abból következtethetünk, hogy az útleírás megemlíti, hogy Zágrábban látták Brankovics György szerb despotát, akit a török megfosztott országától; másrészt Ólubloról, amely „a legutolsó magyar város a lengyel határon”, megjegyzi, hogy ott „magyar pénzt vernek, amelyet *новци*-nak hívnak”.³¹ Márpedig ezt a szót a helyi lakosságtól nem hallhatta a szerző (a szó a szlovákban, lengyelben ismeretlen), hanem csakis a szerb vagy horvát kísérőktől. Érdekessége a dolognak, hogy a szerb-horvát *novac* 'pénz' szóra, úgy látszik, ez a legkorábbi írásos adat: a horvát akadémiai nagyszótár csak a 16. század második feléből hoz két adatot.³² Petar Skok ugyan kijelenti, hogy a szó a 15. századtól kezdve ismeretes, de csak késői (18. századi) forrásokat idéz.³³

Jelen témánk szempontjából azonban a *Будин* névalaknak különösebb jelentősége nincs, mert ha szerb-horvát eredetű is, a Drakula-történet keletkezése idején már az oroszban is meghonosodott forma. Báthori István többször idézett szerb nyelvű levelében egyébként már újabb szerb formájában (*BŰđim*) szerepel: *на Будиму*.³⁴ Nagyvárad nevének *Варадин* alakja (a szövegben csak melléknévi származéka fordul elő: *y Варадинского бископа* 216v) a névnek a hazai latinban használatos *Varadinum* alakjából származik; a 16. századi szerb-horvát forrásokban a város neve *Varad*, *Veliki Varad* alakban fordul elő.³⁵ Az alapvetően latin nyelvű királyi kancelláriában a latinos

névalak a szerb deákok nyelvében nem meglepő. *Baradun* alakban szerepel a név egyébként az említett szerb–magyar Szent László-legenda orosz változatában is.³⁶ Lehetséges tehát, hogy a 15. századi magyarországi szerbben ez volt a városnév szokásos alakja.

Figyelemre méltóbb Pest nevének írásmódja: *в Пеци* (*v Pešči*, 215). Orosz szerző aligha írhatta így át a magyar nevet, hiszen a *у* betű az orosz egyházi szlávban *šč* hangkapcsolatot jelöl. Orosz szerző esetén ez az átírás csak úgy magyarázható, hogy a szerző azonosította a magyar *Pest* városnevet a vele etimológiailag összefüggő óbolgár *peštъ* (*пейтъ*) ‘kályha, kemence’ köznévvvel, amelynek orosz egyházi szláv kiejtése *pešč* és a nőnemű főnévhez járult az *-i* helyhatározó eseti végződés. Ilyen etimológiai tájékozottságot 15. századi orosz diplomatától aligha várhatunk el, hiszen a velünk egy államban élő szlávok sem fordították le Pest nevét a maguk hangtani szabályai szerint. Sokkal valószínűbb, hogy az eredetiben ugyan *у* betű állt, de az a *št* hangkapcsolat átírására szolgált. A bolgár mellett ez teljes mértékben lehetséges volt a korabeli szerbben is, lásd például a magyar István név átírását a magyar királyi kancellária gyakorlatában: *Ицван*.³⁷ A legvalószínűbbnek azt tartjuk, hogy az orosz szöveg *v Pešči* (*в Пеци*) alakja egy szerb *у Пеци* (*u Pešti*) írásmód³⁸ mechanikus átvétele, amely a név szerb-horvát *Pešta* (a korabeli szerb helyesírás szerint *Пеца*) alakjának (a szerb-horvátban) szabályos locativusa.

A szöveg helyesírási jellegzetességei közül csupán egy elírás mutat arra, hogy az eredeti olyan szláv nyelven íródott, amely nem különböztette meg az *i* és az *y* hangot: „[Влад] понял воеводскую жену, иже после Дракулы мало *побил* и убил его Стефан волооськы” (217r). Értelem szerint a kiemelt szóban nem a *биту* ‘ütni’, hanem a *быти* ‘lenni’ töve rejlik (az időrendben második szövegben értelem szerint: *побыли*).³⁹ Ezt az esetet természetesen nemcsak az ukránból lehet magyarázni, ahogy P. Olteanu teszi (noha ő maga is ismeri az általunk is idézett korabeli magyarországi szerb leveleket, amelyekben az etimologikus *y* [ы] helyén mindig *i* [и] található),⁴⁰ hanem bármely délszláv nyelvből.

Végül van a szövegben egy mondat, amely a korai másolatokban elírás eredményének látszik. Az Efrosin-féle másolatban a kérdéses mondat így hangzik: *Аще ли то ко мне пришел бы явил, и аз во своем дому нашел бы того злодея* (215r–216v). Mint látjuk, a feltételes mellékmondatnak nincs alanya, a *то* szónak pedig nincs funkciója, vagy – ha ez az alany – nincs egyeztetve nemben az állítmánnyal. Az időrendben második szövegben ez a hely még érthetlenebb: *Аще бых пришел ко мне тот кобирев, и аз бы во своем дому нашол бы того злодея*.⁴¹ Itt formailag van ugyan már alany, de ez kétségtelenül további szövegromlás eredménye (a *tot kobirev* a *birev* szót tartalmazza összemosva valamely más meg nem értett szóalakkal), ráadásul az alany nincs egyeztetve az állítmánnyal (a *бых* egyes szám első személyű alak; ez természetesen csak akkor áll, ha Jakov S. Lur’e olvasata a helyes).

Ez a legrégebbi szövegekben értelmetlen mellékmondat azért feltűnő, mert a szöveget egyébként világos, jól érthető mondatnyi felépítés jellemzi. A zavart itt nyilván egy olyan szóalak válthatta ki, amelyet az orosz másoló nem értett. Egy késői (a 17. század második feléből származó) másolatban a mondat a következőképpen hangzik: *Аще бы тот ко мне пришел бы явил, и аз бы в своем дому нашел бых того злодея*.⁴² A mellékmondat itt sem szabályos (ragozott igealak helyett igenév az állítmány). Ha feltételezzük, hogy mindhárom ránk maradt, formájában szabálytalan mellékmondat tartalmaz valamit a minden bizonnyal szabályos eredetiből, megkísérelhet-

jük az eredeti rekonstruálását. Feltételezésünk szerint az eredetiben a mellékmondat a következőképpen hangozhatott: *Аще ли тко ко мне придет явил бы мне*. Vagyis a zavart az orosz másoló számára szokatlan *тко* alak válthatta ki (*кто* helyett). Az eredetihez legközelebb álló másoló a szerb *tko* alakot elírásnak vélte, és úgy csinált belőle értelmes szót, hogy kihagyta belőle a *к* betűt, így lett a *тко*-ból *то*. A mondatnak ugyan így nincs értelme, de legalább nincs benne értelmetlen szó. A későbbi másolók észrevették a mondat alanytalanságát és a *то* szó funkciótlanágát, és nem következtethettek semmi másra, mint arra, hogy a hímnemű alakban álló állítmánynak hímnemű alanyának kellett lennie, ami a nyilván elírás folytán funkciótlaná vált *то* valamely formája, legkézenfekvőbben a *то* névmás hímnemű *том* alakja lehetett, amely vonatkozhatott immár az előző mondat alanyára, és így végül is a 17. századi szövegnek már van értelme, ha nem is egészen az, ami az eredetiben állhatott. Az időrendben második szövegben – amely közvetlenül nem szolgált mintául a 17. századi másolatoknak, ez utóbbiak a fennmaradt szöveg valamely előzményére mennek vissza⁴³ – további jelentős szövegromlás történt: idekerült az előző mondatokból a *бирев*. Lehet, hogy ennek a másoló számára nyilván érthetetlen szónak ebbe a mondatba való illesztése előtt e másolat valamely nem túl távoli előzménye még tükrözte közvetve a *тко* alakot (a *том ко бирев* olvasható így is: *том ко бирев*; ha a *бирев*-et mint kétségtelenül késői betoldást elhagyjuk, a *то тко* a *тко* értelmesítésének egy korai stádiumát tükrözheti). A *тко* alak egyébként előfordul Mátyás király 1487. évi szerb nyelvű levelében is (véletlenül éppen hasonló jelentésben – ‘valaki’ – és éppen egy feltételes mellékmondatban: *ако би тко инако мегю нами что безидио, да бисмо не веровали*).⁴⁴

A fentiek alapján kitűnik, hogy az orosz Drakula-történet ismertetett nyelvi sajátosságai kivétel nélkül *mind* magyarázhatók természetes módon a korabeli szerb nyelvből. A nemzetközi szakirodalomban uralkodó közfelfogással szemben ennek alapján okunk van feltételezni, hogy az orosz szöveg forrása nem vagy nem csupán a magyarországi szájhagyomány volt, hanem az orosz követség tagjai hozzájutottak nálunk a történet szláv nyelvű írásos változatához. Ez az írásos változat azonban – P. Panaitescu felfogásától eltérően – nem lehetett a románoknál e korban irodalmi nyelvként használt középbolgár (bár a bolgár és a szerb közötti hasonlóság következtében a felsorolt sajátosságok jelentős része a középbolgárból is kimutatható). P. Olteanu nézetével szemben meg kell állapítanunk, hogy a kárpátaljai ukrán szerkesztésű egyházi szláv különben sem pontosan körülhatárolt jellegzetességeivel az általunk tárgyalt sajátosságok *együttesen* nem magyarázhatók.

Fel kell tehát tételeznünk, hogy az 1482–1484. évi moszkvai követség Magyarországra való megérkezése előtt létezett már egy szerb nyelvű írott Drakula-történet, amely a magyarországi szerb deákság irodalmi terméke volt. A Magyarországon, különösen a királyi udvarban közszájon forgó rémtörténeteket a szerző olyan ideológiai elemekkel gazdagította (törökellenesség, az igazságos uralkodó), amelyek jól illeszkednek a kor hazai eszmekörébe. Speciálisan szerb szempontból itéli el Vlad Tepeşt azért, mert áttért a katolikus hitre, ezt másként nem tudja indokolni, csak azzal, hogy a király megvesztegette fogságából való szabadulása után (ezzel szemben a történelemből tudjuk, hogy már első trónra lépésekor is katolikus volt),⁴⁵ és bukását az ortodox hit elhagyásának egyenes következményeként állítja be.

Kétségtelen, hogy a mű olvasmányossága mellett ezzel a hithű ortodox mondanivalójával is felkeltette a moszkvai követség vezetőjének figyelmét, aki, mint tud-

juk, diplomáciai tevékenysége mellett hitbéli kérdésekkel is foglalkozott, később eretnekséggel vádolták, sőt a moszkvai eretnekek fejének tartották.⁴⁶ A hivatalos egyházi írók a moszkvai eretnekmozgalom kezdetét egyértelműen összefüggésbe hozzák Fedor Kuricyn Magyarországról való visszatéréssel és egy bizonyos „magyar Martynko” (*угрянин Мартынько*) tevékenységével, akit Kuricyn hozott magával erről az újtjáról.⁴⁷ (Az *угрянин* természetesen ebben a korban nemcsak magyar embert, hanem bármely nemzetiségű magyar alattvalót is jelenthet.)

Fedor Kuricyn irodalmi munkásságához egyetlen mű kapcsolható teljes biztossággal (*Лаодикийское послание*, ‘A laodiceai levél’)⁴⁸, de ennek sifírozott aláírása előtt ezt olvassuk: „иже аще кто хошет уведати имя приведшаго *Лаодикийское послание*”, vagyis ‘ha valaki meg akarja tudni annak a nevét, aki *A laodiceai levelet hozta*’,⁴⁹ tehát (az ezután számértjellel közölt) „Fedor Kuricyn diak” ezek szerint ennek a műnek sem szerzője, hanem csak „importőre” volt. Van tehát egy biztosnak látszó adatunk arról, hogy Kuricyn foglalkozott kéziratok Oroszországba való szállításával, míg önálló irodalmi munkásságára vonatkozóan csak találgatások láttak mindaddig napvilágot.

Jegyzetek

¹ A legteljesebb, 22 kéziratos másolat felhasználásával készült szövegkiadást Jakov S. Lur’e publikálta: *Повесть о Дракуле. Исследование и подготовка текстов Я. С. Лурье*. Москва–Ленинград, 1964. (A továbbiakban: PovDrak.) Matei Cazacu betűhív szövegkiadása: *Cazacu, Matei: L’histoire du prince Dracula*. Genève, 1988. Magyarul Iglói Endre fordításában: *Древнерусская художественная проза. Régi orosz széppróza*. Szerkesztette: *Iglói Endre – Misley Pál*. Budapest, 1977. 173–181.; Az orosz irodalom kistűkre. Ilariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. század. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket *Iglói Endre* írta. Budapest, 1981. 224–236. Egy ezekből kihagyott epizód Tatar Béla fordításában olvasható: *Sz. Farkas Jenő: Drakula vajda históriája*. Budapest, 1989. 76.

² *Панченко, А. М. – Успенский, Б. А.*: Иван Грозный и Петр Великий: концепции первого монарха. In: *Труды Отдела древнерусской литературы* (a továbbiakban: TODRL), 37 (1983) 61–62.

³ PovDrak. 122.; Efosin irodalmi munkásságáról részletesebben: *Лурье, Я. С.*: Литературная и культурно-просветительная деятельность Ефросина в конце XV в. In: TODRL 17 (1961) 130–168.; *Лурье, Я. С.*: Русские современники Возрождения. Книгописец Ефросин. Дьяк Федор Курицын. Ленинград, 1988.

⁴ PovDrak. 98.

⁵ Vlad Țepeș și narațiunile germane și rusești asupra lui. *Studiu critic de Ioan Bogdan*. București, 1896. 121.

⁶ Az időrendhez: PovDrak. 43–44.; *Лурье, Я. С.*: Оригинальная беллетристика XV в. In: *Истоки русской беллетристики: возникновение жанров сюжетного повествования*. Ленинград, 1970. 360–386.

⁷ PovDrak. 8.

⁸ *Bogdan*: i. m. 119.; *Strieder, J.*: Die Erzählung vom walachischen Wojewoden Drakula in der russischen und deutschen Überlieferung. In: *Zeitschrift für Slavische Philologie, Heidelberg*, 39 (1961) 398–427.

⁹ *Соболевский, А. И.*: История русского литературного языка. (Издание подготовил А. А. Алексеев.) Ленинград, 1980. 233.; *Raab, H.*: Zu einigen niederdeutschen Quellen des altrussischen Schrifttums. In: *Zeitschrift für Slawistik, Potsdam*, 3 (1958) 323–335. Kritikájukhoz: PovDrak. 9.; *Strieder*: i. m. 1961. 401.

¹⁰ PovDrak. 15–16.

¹¹ PovDrak. 35–36.

¹² *Iglói–Misley*: i. m. 173.; *Iglói*: i. m. 224.; *Zöldhelyi Zsuzsa* (szerk.): *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest, 1997. 37.

¹³ *Пытин, А. Н.*: Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. Санктъ-Петербургъ, 1857. 217.; vö. PovDrak. 8–9.

¹⁴ *Седельников, А. Д.*: Литературная история повести о Дракуле. In: *Известия по русскому языку и словесности АН СССР II/2*. Ленинград, 1929. 637.

¹⁵ *Stoichină, N.*: Elemente românești în narațiunile slave asupra lui Vlad Țepeș. Iași., 1939.; *Cronicile slavoromâne din sec. XV–XVI*. Publicate Ioan Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu. București, 1959. 198–199.; vö. PovDrak. 36.

¹⁶ *Oleanu, P.*: *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*. București, 1961.

¹⁷ PovDrak. 36–40.

¹⁸ PovDrak. 37–38.

¹⁹ *Issatschenko, A.*: Geschichte der russischen Sprache, I. Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Heidelberg, 1980. 242–244.

²⁰ *Sobolevskij*: i. m. 136–137.

²¹ Kiadta: *Radovičić, N.*: Pet pisama s kraja XV veka. II. Dva pisama iz Ugarske. In: *Južnoslovenski filolog*, Beograd, 20 (1953–1954) 355–367.

²² *Холлом, А.*: О языке грамоты Матиаша Корвина к Ивану III. In: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* (a továbbiakban: StudSl.), Budapest, (1979) 189–193.

²³ Az 1490-ben Habsburg Miksához útnak indított moszkvai követek azt az utasítást kapják, hogy a tervezett szerződés Moszkvában megfogalmazott orosz szövegét másoltassák le „orosz betűkkel, ha van szerb vagy szláv (bolgár? – Z. A.) írnoka” („говорити королю, чтобы велел писати грамоту свою докончальную руским письмом, будет у него писец сербин или словенин; а писати слово в слово с великого князя спаднаго”, s csak ha ilyen írnoka nem lenne, aki tudna „oroszul” (ti. orosz, azaz cirill betűkkel) írni, akkor fogadható el a német vagy latin nyelvű okmány, amelynek azonban a tartalmát ellenőrizni kell, hogy egyezik-e szóról szóra a moszkvai orosz szöveggel („а не будет у короля такова писца, кому по куски писати, ино по латынски или по немецки, с великого ж князя списка. А как напишут грамоту латинским писмом или немецким, ино та грамота перевести на руское писмо того деля, чтобы пришла та грамота по великого князя списку слово в слово”, Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, ч. I.: Сношения с государствами европейскими: Памятники дипломатических сношений с империею Римскою, т. I. (с 1488 по 1594 год). Санктъ-Петербургъ, 1851. 41.). Ez a követi utasítás egyrészt érdekes fényt vet a korabeli nyelvi tudatra, másrészt tükrözi a moszkvai diplomáciának azt a tapasztalatát, hogy az európai uralkodók cancelláriában szerb vagy más, az „orosz” betűket ismerő írnokek lehetnek; ez a tapasztalat elsősorban az 1480-as években Mátyással folytatott diplomáciai kapcsolatokon alapulhat.

²⁴ *Vö. Hadrovics, László*: Le Peuple serbe et son église sous la domination turque. Paris, 1947. 44–48.; *Unbegaun, B. O.*: Četiri pisma turskog sultana Selima I na srpskom jeziku. In: *Xenia Slavica. Papers Presented to Gojko Ružičić on the Occasion of his Seventy-fifth Birthday*. Ed.: R. L. Lencek, B. O. Unbegaun. The Hague–Paris, 1975. 221–228. (Slavistic Printings and Reprintings 279.); *Hazai, G.*: Zur Rolle des Serbischen im Verkehr des Osmanischen Reiches mit Osteuropa im 15.–16. Jahrhundert. In: *Ural-Altaische Jahrbücher*. Wiesbaden, 48 (1976) 82–88.; *Lehfeldt, Werner*: Zur Kopiertätigkeit der Diaken des Moskauer Gesandtschaftsamts. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Kanzleisprache. In: *A Centenary of Slavic Studies in Norway. The Olaf Broch Symposium, Papers, Oslo 12–14 September 1996*. Edited by Jan Ivar Bjørnflaten, Geir Kjetsaa, Terje Mathiassen. Oslo, 1998. 153–177. (Det Norske Videnskaps-Akademi, II. Hist.-Filos. Klasse, Skrifter, Ny Serie No. 20.); *Lehfeldt, Werner*: Eine serbisch-russische Sprachbegegnung vom Anfang des XVI. Jahrhunderts. Zur Sprache der Moskauer Kopien von serbischen Briefen Sultan Selims I. an den Großfürsten Vasilij III. Ivanovič. Göttingen, 2000. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historische Klasse, Jahrgang 2000. Nr. 3.)

²⁵ *Bogdan*: i. m. 119.; PovDrak. 28.

²⁶ *Перени, Ы.*: Легенда о святом Владиславе – в России. In: *StudSl.* 1 (1955) 227–244.

²⁷ PovDrak. 69.; *Александрия*. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV века. Издание подготовили М. Н. Ботвинник, Я. С. Лурье, О. В. Творогов. Москва–Ленинград, 1965. 186–187.

²⁸ *Hadrovics László*: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. In: *Az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiből*, 16 (1960) 235–293.

²⁹ A szókincs szerb elemeiről részletesen: *Zoltán András*: Megjegyzések az orosz Drakula-történet keletkezéséhez. In: *Filológiai Közöny*, 30 (1984) 154–158.; *Zoltán, András*: Beiträge zur Entstehung der russischen Drakula-Geschichte. In: *StudSl.* 31 (1985) 115–124.; *Zoltán András*: Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Budapest, 2005. 134–140. (Kisebbségkutatás könyvek.)

³⁰ Adatok a 15. századtól: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. I–XXIII. Zagreb, 1880–1976. (A továbbiakban: HASZ.) Erre vonatkozóan: I. 710.

³¹ Budáról a következőket jegyzi meg a szerző: „А от Мартомашеря до Будина 4 мили. И тои естъ град столбныи и угорскаго къръльвства, и стоит на славнои реце Дунаи. А из Будина за Дунаи перевезлись есмы и поехали месяца марта 14 день.” А *Brankovics Györggyel* való találkozásról: „От Окичи до града Грева 20 миль; тои град велик и красен, а дръжава угорскаго царя. В сем граде видехом серпскаго цесаря деспода с царицею его и с детми, заплнено бысть ц[а]ръство его серпское от турскаго царя Амурата.” А horvátokról is említést tesz, megjegyezve, hogy nyelvük hasonlít az oroszhoz, de katolikusok: „и в тех градах живут хавратяне, язык с Руси, а вера латынская”. Ólublóról: „И тои Люблевь останочныи естъ городок угорскыи, стоит на лядскои граници, и естъ в

нем дело вугорские пенязы, новци зовутся, по 3 на золотои.” (*Kazakova*: i. m. 70–71) Budáról Isidor metropolita körlevelet intézett híveihez, a városnév az ezzel kapcsolatos évkönyvi híradásokban is *Будин* alakban szerepel, vö. például Софійская вторая летопись. Санкт-Петербургъ, 1853. 159. (Полное собрание русских летописей.) Az orosz egyházi küldöttség magyarországi útjáról: *Tardy Lajos*: Az első orosz útleírás Magyarországról. In: *Folia Historica*, 3 (1975) 23–30.; *H. Tóth Imre – Kristó Gyula*: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. In: *Történelmi Szemle*, 20 (1977) 142–145.; *Tardy Lajos*: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Budapest, 1988. 37–42., 230–234.

³² HASZ. VIII. 243–244.

³³ *Škok, Petar*: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV. Zagreb, 1971–1974. II. 525–526.

³⁴ *Radojčić*: i. m. 363.

³⁵ HASZ. XX. 567.

³⁶ *Hodinka Antal*: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 462., 472., 474.

³⁷ *Radojčić*: i. m. 362.

³⁸ Adatolható a 16. századtól. HASZ. IX. 806.

³⁹ Vö. *PovDrak*. 145., *Bogdan*: i. m. 143., *Cazacu*: i. m. 210.

⁴⁰ *Olteanu*: i. m. 45.

⁴¹ *PovDrak*. 144.; *Bogdan*: i. m. 141–142.; *Cazacu*: i. m. 206. (Ez utóbbi két kiadásban: *Аще бы приишол...*)

⁴² *PovDrak*. 161.

⁴³ Vö. *PovDrak*. 99.

⁴⁴ *Radojčić*: i. m. 364.

⁴⁵ Vö. *Bogdan*: i. m. 30–32.; *Elekes Lajos*: Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király. Budapest, 1937. 20.

⁴⁶ A 15. század végi orosz eretnekmozgalmakról és Fedor Kuricyn szerepéről: *Kazakova, H. A. – Лурье, Я. С.*: Антифеодальные еретические движения на Руси (XIV – начало XVI века). Москва – Ленинград, 1955. 74–224.

⁴⁷ *Kazakova–Lur'e*: i. m. 148–381.

⁴⁸ Vö. *A jelenések könyve*. III. 14–22.

⁴⁹ *Kazakova–Lur'e*: i. m. 270.

AZ OROSZ DRACULA-ELBESZÉLÉS A 15. SZÁZAD VÉGI MOSZKVAI NAGYFEJEDEMI HATALMI IDEOLÓGIA ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

A Draculáról szóló elbeszélés orosz változata valószínűleg annak a követjárásnak az eredményeként született meg, amelynek során III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) követe, Fjodor Kuricin a mi Mátyás királyunk, valamint a moldvai vajda udvarában járt (1482–1484), majd a Krími Kánságon keresztül tért vissza Moszkvába 1485-ben. Zoltán András egy 1984-ben megjelent cikkében (valamint a Világtörténet jelen számában közölt tanulmányában is) megkérdőjelezte az orosz historiográfia álláspontját, mely szerint maga Kuricin volt az a személy, aki az elbeszélést irodalmi formába öntötte.¹ Filológiai elemzésében meggyőzően érvelt amellett, hogy „az orosz szöveg forrása nem vagy nem csupán a magyarországi szájhagyomány volt”, hanem Mátyás udvarában az orosz követek megérkezése előtt „létezett már egy szerb nyelvű írott Dracula-történet, amely a magyarországi szerb deákság irodalmi terméke volt”, Kuricinnek pedig csak a közvetítő szerep jutott.²

Az orosz nyelvű szöveg („*Elbeszélés Dracula vajdáról*”) legkorábbi, a beloozerói kolostorban fellelt változata 1486-ban készült. A szöveg végén ugyanis ez áll: „*Korábban a 6694. (1486.) év februárjának 13. napján írtam le, s ugyanezt lemásoltam a 6698. (1490.) év januárjának 28. napján, én, a bűnös Jefroszin.*”³ Kérdés persze, hogy Jefroszin esetében 1486-ban mit jelentett a „leírás”. Vajon az eredeti szerb verziót tette át egyházi szlávra, vagy már egy ilyen nyelvű szöveget kapott kézhez? További kérdés, hogy a szövegen végzett-e adaptációkat. Ez utóbbi problémáról, valamint az elbeszélés orosz földre való kerüléséről Isabel de Madariaga a következőképp nyilatkozik. Szerinte az egyházi szláv nyelven írt elbeszélés, „amely Havasalföld egyetlen írott nyelve volt, valószínűleg a törökök elől menekülő ortodox szerzetesek révén, feltehetően Kuricinon keresztül jutott a beloozerói kolostorba”.⁴ „A történeteket aztán Jefroszin, az ismert másoló, a kolostor későbbi apátja *fűzte egybe, és némi-képp más színben állította be Draculát: olyan uralkodónak, aki nem öncélúan volt kemény és kegyetlen, hanem alattvalói érdekében.*”⁵ Azaz Isabel de Madariaga egy Jefroszin által végzett adaptációról ír, s nem is feltételes módban. A (szerb) szövegen végzett adaptáció lehetőségét akár Jefroszin, akár más által, magam sem zárom ki, sőt igen valószínűnek tartom.

Az elkövetkezendő elemzés éppen azt próbálja meg bemutatni, hogy a Dracula-elbeszélés néhány részlete milyen adaptáción mehetett keresztül az uralkodói hatalomra vonatkozó korabeli orosz elképzelések hatására, s így miként illeszkedett az uralkodói hatalomról vallott nézetekhez, elvárásokhoz – akár jóváhagyólag, akár elutasító jelleggel. Ellentétben tehát a korábbi megközelítésekkel nem azt próbálom elemezni, hogy miként hatott vagy hathatott a mű az uralkodói hatalom ideológiájára a 15. század végén és a 16. században, valamint IV. („Rettegett” – „Félelmetes”) Ivánnak⁶ a bojárokkal szembeni politikájára. Ezekre ugyanis direkt bizonyítékot nem sikerült találni a történészeknek, bár érdekes párhuzamok fedezhetők fel a IV. Ivánról lejegyzett rémtettek és a Dracula-elbeszélésben leírt egy-egy esemény közt.⁷ Mindenestre az a vélemény aligha tartható, hogy ez a forrás „mély hatást gyakorolt az orosz politikai teóriára”.⁸

A IV. Ivánról írt legújabb monográfia szerzője, a már említett Isabel de Madariaga ugyanakkor kevésbé szkeptikus a cárra gyakorolt hatás tekintetében:

„Amint tudjuk, Iván gyakori vendég volt ebben a [belozerói] kolostorban, és nem valószínű, hogy ő olvasta ezeket a történeteket, vagy felolvastatta magának.”⁹ Az elbeszélés valóban abba az irodalmi vonulatba illeszkedik műfajilag, amelyet a „középkori történetmesélés nemzetközi repertoárjaként” jellemzett a *Cambridge History of Russian Literature*, s amely műfaj a 15. században jelent meg Oroszországban.¹⁰ Ellentétben azonban a német nyelvű korabeli nyomtatványokkal, az orosz elbeszélés olyan, a 15. század végi – 16. század eleji nagyfejedelmi hatalomra vonatkozó részleteket is tartalmaz, amelyek más korabeli orosz forrásokból is ismertek. Ez pedig éppen azért érdekes, mert ebből a szempontból nem fontos az a kérdés, vajon az orosz elbeszélésben szereplő történetek esetleg német eredetre vezethetők-e vissza, vagy mindkettő egy közös hagyományból táplálkozott-e.¹¹ Annak megértéséhez, hogy a más forrásokból is ismert történetet milyen speciális nézőpontból láttatja az orosz változat, szükséges egy rövid áttekintés az uralkodói hatalomról vallott korabeli orosz felfogásról.

A nagyfejedelmi hatalom imázsa a 15. század végén és a 16. század elején

Amikor Jefroszin az elbeszélést „leírta”, III. Iván már legyőzte és bekebelezte a rivális Tveri Fejedelemséget (1485), melynek nyomán hivatalosan is felvette a *goszpodar'* (*goszudar'*) címet.¹² Ezt már jóval korábban használta vele kapcsolatban az egyház, és az udvar tagjai számára is kötelezővé vált az 1480-as években.¹³ A *goszpodar'* III. Iván legfontosabb címe volt, s jelentősége abban áll, hogy elsődlegesen a *jogilag korlátlan hatalom* kifejeződése volt az alattvalók előtt, és ez így maradt a 16. században is.¹⁴ III. Iván alatt ugyanakkor az *uralkodói hatalom a gyakorlatban* is kezdett olyan jelleget öltetni, mint amit maga a titulus sugallt: ezt világosan mutatta az az önkény, ahogy a novgorodiakkal bánt 1478-ban, majd az 1480-as években. (1478-ban a *goszpodar'* titulusra hivatkozva szüntette meg Novgorod önkormányzatát.)

Ugyanakkor fontos tudni, hogy a *félelmetes, félelmet sugárzó* uralkodó képe, mint elvárás, sokkal korábban, már a 15. század előtt elterjedt volt az orosz írott forrásokban, amit azok a *groznij* szóval adtak vissza.¹⁵ „Az »uralkodó-tanácsadók« toposz már a 12–13. században összekapcsolódott az uralkodói hatalomtól való *félelem* (*groza*) témájával. A *groza* fogalmát pedig a 13–14. században irodalmi művek egész sora használta... A középkori orosz politikai kultúra tehát már *Moszkva felemelkedése előtt* magában foglalta azt az eszmét, hogy az *uralkodónak félelmetesnek* kell lennie.”¹⁶

A *groznij* mint állandósult jelző IV. Iván (1533–1584) nevével forrt ugyan össze, de az ő idejére ez a felfogás már az orosz politikai mentalitás részévé vált. Ezt bizonyítja többek közt az a hozzá intézett kérelem is az 1540-es években egy Európát megjárt katona, Pereszvetov tollából, amelyben a szerző úgy nyilatkozott az uralkodásról, hogy „amilyen a ló kantár nélkül, olyan a birodalom (*carsztvo*) *félelemkeltés* nélkül”.¹⁷ Még az sem kizárt, hogy a korabeli európai szimbolika, amelyben a ló a megzabolázatlan szenvedély jelképe volt, vezette Pereszvetovot e hasonlat megfogalmazásában. Fontosabb kérdés azonban, hogy *mit szolgált Pereszvetov számára a félelemkeltés, azaz mi volt a célja*. Szerinte „az efféle félelemkeltés (*groza*) nélkül nem lehet az *igazságosságot* (*pravda*) megteremteni a birodalomban”.¹⁸

A *félelemkeltés–igazságosság* közti asszociáció a jó uralkodóról („jó cárról”) alkotott 16. századi elképzelés alapeleme volt. E felfogás szerint a kormányzás akkor *igazságos, ha az uralkodó hallgat a bölcs tanácsadókra*, de ugyanakkor *félelmet sugár-*

roz szűkebb környezete, valamint az alattvalók felé, azért, hogy elrettentő büntetésekkel kiirtsa és megelőzze a bűnt¹⁹ – természetesen mindezt emberi, földi korlátoktól mentes hatalmának birtokában. Az imázsnak az is szerves része volt, hogy az uralkodó kordában tartsa a rossz tanácsadókat, hivatalnokokat, bojárokat. Azt, hogy a cár igazságosságába vetett hit mennyire összefonódott a tőle való félelemmel, egyértelműen mutatja egy 19. században lejegyzett közmondás: „Ahol a cár, ott az igazság (*pravda*) [– és a borzalom, a félelem (*groza*) is].”²⁰

Mind az uralkodó igazságosságába, mind annak félelmetes és korlátlan voltába vetett hit a vallási elképzelésekben gyökerezett: az uralkodó az oroszok számára a 15. század végén *Isten (ki)választotta* volt, akivel *különleges, misztikus kapcsolatban* állt. Erre a felfogásra utal azon szólások, közmondások nagy száma a későbbiekben, amelyekben az uralkodó (cár) és Isten együtt szerepelnek, mint például: „*Isten tudja és a cár*” – korábbi változatában „*Isten tudja és a nagyfejedelem/ Uralkodó (goszpodar)*”. Az uralkodó és Isten úgy jelennek meg bennük, mint két majdnem egyenrangú, „egymással összefüggő hatalmas erő”.²¹

Az imént idézett sor egyik korai dokumentált előfordulása Sigismund von Herberstein császári követnél érhető tetten, aki a 16. század elején két alkalommal, 1517-ben és 1526-ban járt III. Vaszilij (1505–1533) udvarában, s akinek műve először 1549-ben jelent meg: „Szabadon, saját akarata szerint dönt mindenki életéről és javairól. Tanácsosai közül egy sincs olyan tekintélyes, aki neki ellentmondani vagy valamely ügyben ellenállni merészelne. Nyíltan vallják, hogy a fejedelem akarata Isten akarata, és hogy amit a fejedelem tesz, azt isteni akaratból teszi. Ezért hát Isten sáfárjának és ajtónállójának hívják, végül pedig *az isteni akarat végrehajtójának hiszik*. Ennélfogva a fejedelem, ha kérelmet intéznek hozzá valamely fogoly ügyében, vagy valamely más súlyos ügyben, ezt szokta felelni: minthogy Isten parancsolta, szabadon fogjuk engedni. Hasonlóképpen, ha valaki valamely más bizonytalan és kétes dolgot kérdez, közönségesen ezt szokták felelni: »*Isten tudja és a nagyfejedelem*«.”²²

Azt, hogy az uralkodó hasonlatos Istenhez és az isteni akarat végrehatója, világosan megfogalmazta a moszkvai uralkodói hatalom hivatalos ideológiájának alapjait kifejtő Jozsif Volockij a 16. század elején keletkezett művében,²³ melynek végső változata 1510 előtt keletkezett. Ugyancsak alapvető fontosságú volt az uralkodói ideológia szempontjából Bizánc 1453-as eleste után, hogy a nagyfejedelem (majd cár) lett az *ortodoxia legfőbb őre és védelmezője*. Éppen ezért a legfőbb bűn, amit az uralkodó elkövethetett, az volt az orosz egyház szemében, ha *istenkáromlóvá és hitetlenné lett*.²⁴ Ez utóbbi az ortodox hit elhagyását jelentette, ugyanis a latin egyházat az oroszok eretneknek tartották, csakúgy, mint a görög egyházat, mivel ez utóbbi az 1439-es firenzei zsinaton kiegyezett a pápával, s a konstantinápolyi pátriárka csak a város 1453-as elfoglalása után tagadta meg az uniót.

A Dracula-történetek orosz adaptációja

Miként illeszthető ebbe a fenti történeti és gondolati keretbe a Draculáról szóló elbeszélések némelyike? Az orosz szerzetes kéziratának *szemlélete* számos ponton eltér az azonos alapokból táplálkozó korabeli Dracula-elbeszélésektől. Annak ellenére, hogy „az orosz Dracula-kézirat erős egybeesést mutat a német történetekkel”.²⁵ Az egyik legfontosabb eltérés, hogy a korabeli német nyomtatott forrásokban sehol sem található olyan *vallási vonatkozások*, mint amilyenek az orosz elbeszélésben fellelhetők.²⁶ Továbbá, ennek folytán nincsenek az *uralkodói hatalom eredetére* vonatkozó lényegi

részletek sem. Ugyancsak fontos, hogy az orosz történet, szemben a német kiadványokkal, nem a rémtettek pusztá felsorolása, hanem ezeknek egyfajta *irodalmi elbeszélése*.²⁷ Ami pedig a legmeglepőbb különbség: vannak olyan elemek az orosz változatban, amelyek egyértelműen pozitív kicsengéssel bírnak. Ilyen pozitív értékítéletet sugall például ez a számunkra kulcsfontosságú rövid rész:

„És Dracula olyannyira nem állhatta a gonoszságot a földjén, hogy ha valaki valamilyen gonoszságot követett el, akár lopást, akár rablást, akár csalást vagy más *igazságtalanságot* (*nyepravdu*), akkor az nem maradt életben. Légyen az illető akár *hatalmas bojár* (*boljárin*), akár *pap*, akár *szerzetes*, akár egyszerű ember, vagy olyan, aki nagyon gazdag volt, nem menekült meg a haláltól. Ilyen *félelmetes* (*grozen*) volt ő.”²⁸ Itt van tehát a félelmetes, ámde igazságos uralkodó képe, aki senkit nem kímél, rangra, társadalmi állásra való tekintet nélkül büntet. A félelmetes uralkodó képe pedig, amint láthattuk, már jóval a 15. század vége előtt része volt az uralkodóval kapcsolatos elvárásoknak.

Matei Cazacu azonban egy 1983-ban írt cikkében, nem kérdőjelezve meg Kuricin szerzőségét, egyenesen így ír a Dracula-elbeszélés jelentőségéről: „Számunkra kétségtelennek tűnik, hogy Fjodor Kuricin épületes példázatként mutatta be III. Ivánnak a történetet, egyúttal olyan célzattal, hogy az akkori Oroszországban alkalmazható, a kormányzásra vonatkozó előírásokat csempésszen be.”²⁹ Az általa is idézett előbbi passzusban pedig szerinte egy új és elsőrendűen fontos eszme fejeződik ki, nevezetesen az, hogy mindenki egyenlő a törvény előtt³⁰ – pontosabban szólva Dracula előtt. Kuricin számára ugyanis ez volt Dracula „kormányzásának legfőbb alapelve”.³¹ Nem bizonyítható azonban, hogy III. Iván ismerte az elbeszélést, ugyanakkor Novgoroddal való leszámolása és a bojárokkal szembeni megfélemlítő politikája már 1485 előtt azt mutatta, hogy nem szorult rá a Dracula-elbeszélés történeteire, ha elrettentésről volt szó. Tehát sokkal inkább valószínű, hogy a korabeli politikai klíma – a közelmúlt történései –, valamint a félelmetes uralkodó képének beágyazottsága biztosított jó táptalajt a történetek adaptációjához.

A másik számunkra fontos történet szerint Dracula összegyűjtött egy sereg öreg, beteg, szegény embert és enni-inni adott nekik, majd odament hozzájuk és megkérdezte: „»Mit akartok még?« Ők mindannyian ezt válaszolták: »Isten tudja, uralkodó (*goszpodar*)’, és a te felséged, amint azt neked Isten sugalmazza (*vrazumit*)«”.³² Erre Dracula megkérdezte, hogy megszabadítsa-e őket minden földi gondjuktól? Amikor ők igennel válaszoltak, akkor összetelerlte őket egy pajtába, majd rájuk gyűjtatta azt. Majd a bojárokhoz fordult, hogy elmagyarázza nekik tette okát: azért pusztította el kegyetlenül a seregnyi embert, hogy ne legyenek szegény és beteg emberek az országában.

Ez a történet a német forrásokban egyszerűen úgy szerepel, hogy Dracula összegyűjtött sok szegény és beteg embert, enni-inni adott nekik, majd elégettette őket. Számunkra a történetből a legfontosabb az *uralkodó és Isten párhuzamba állítása, az isteni sugalmazás, valamint a félelemkeltés a bojároknak*. A Dracula-elbeszélés ugyanis lehetővé teszi a Herberstein által feljegyzett szólás jóval korábbi datálását. A fentiekben leírtak alapján – a Herberstein-féle forrás tükrében – úgy gondolom, hogy a szerb eredeti kézírathoz képest ez a részlet egy orosz szerző betoldása lehet a történetbe, annak orosz földre kerülését követően. Az ugyanis aligha valószínűsíthető, hogy a Dracula-elbeszélés hatásának tudható be a szólás megjelenése, sőt annak széles körű elterjedése már egy emberöltővel 1485 után, amikor Herberstein Moszkvában járt. Ezt a feltételezést megerősíteni látszik az is, hogy amikor 1509-ben III. Vaszilij Pszkovban

lefogatta a rezidenciájára rendelt helyi előkelőket, és ezután novgorodi mintára (!) leszámolt a pszkoviakkal, a pszkovi krónikás szerint a fejedelmi poroszlók ezt úgy tudatták a belépőkkel, hogy ők „*Isten és a nagyfejedelem foglyai*”.³³ Tehát az uralkodó és Isten közti párhuzam más vonatkozásban ugyan, de megjelent egy másik orosz szerzőnél is a 16. század elején, 23 évvel a Dracula-elbeszélés Jefroszin által történt lejegyzése után, de még több évvel Herberstein követjárása előtt.

Közvetlenül az előző történetet követi az, amikor két *latin szerzetes* érkezett Draculához. A vajda megmutatta nekik az udvarban a sok vasra vert embert, és feltette a két szerzetesnek a kérdést, hogy mit gondolnak erről. Az egyik azt felelte, hogy ez nem helyes, mert könyörületesség nélkül büntet: „Az uralkodónak könyörületesség kell lennie. Azok pedig, akik vasra vannak verve, mártírok.”³⁴ A másik szerzetes viszont ezt felelte: „Te, *uralkodó (gospodar)*, *Istentől állítottattál a gonosztevők megbüntetésére és a jót cselekvők megjutalmazására*. Ők pedig gonoszságot műveltek, így hát emiatt bűnhődnek.”³⁵ Az utóbbi szerzetest Dracula gazdagon megjutalmazta.

Itt tehát az *uralkodó Isten által történő kijelölésén* van a hangsúly, ami a korabeli orosz forrásokban bevett elem volt. Nyilvánvaló az is, hogy Pál apostol sorainak sajátos értelmezést adtak, nevezetesen az uralkodói kegyetlenséget igazolták vele. Ugyanakkor viszont, kiegészítésképpen, mint uralkodói erény az első szerzetesnél megjelenik az *elvárás*, hogy az uralkodó *könyörületes* legyen. Ez pedig ugyancsak alapvető sztereotípiája volt a korabeli orosz forrásoknak.

Érdemes összevetni, hogy a két szerzetes története a lübecki ősnymtatvány előadásában miként szerepel. 29. történet. „Egyszer két szerzetes érkezett az országba. Dracula megparancsolta nekik, hogy járuljanak elébe. Meg is jelentek mindketten, mire a gonosz uralkodó az egyik szerzetest magához szólította, és megkérdezte, hogy milyen jókat cselekedett ő az országban. Ez a szerzetes igen rettegett tőle, ezért hízogó választ adott: »Az emberek azt mondják, minden jó tőled származik. Nagyon erényes és kegyelmes úr vagy. Én is ezt tartom felőled.« Dracula elengedte ezt a szerzetest, ám már hozták is a másikat, akitől ugyanazt kérdezte, amit az elsőtől. Ez a második barát viszont úgy gondolta, még ha meg is ölik, akkor is csak az igazat mondhatja. És így szólt: »A leggonoszabb és legnagyobb önkényúr vagy. Ezt gondolják rólad az emberek szerte az egész világon. Nem láttam még olyan embert, aki valami jót tartott volna felőled.« »Az igazat mondtad« – szólalt meg Dracula, de nem engedte el a szerzetest, hanem az első után küldött, hogy hallja meg végre az igazságot. Mikor mindkettő előtte állt újra, így szólt a bakójához: »Vidd az első szerzetest, mert nem akarta megvallani az igazságot.«³⁶ Ebben tehát nem lényeges, hogy *latin volt a két szerzetes*, és az sem jelenik, hogy az *uralkodót Isten jelölte ki*. Nincs említés továbbá a könyörületességről mint elvárásról, valamint hiányzik az a gondolat is, hogy a vasra vert, kínozott emberek mártírok.

Végül nézzük a hitehagyás kérdését! Draculáról csak annyi található a német forrásokban, hogy megkeresztelkedett Mátyásnál. Az orosz történet viszont úgy állítja ezt be, hogy Mátyás ennek fejében ültette vissza a trónra: azaz abban az esetben, ha „felveszi a latin hitet”. Valójában a vajda „már első trónra lépésekor katolikus volt”.³⁷ Zoltán András szerint a katolikus hitre való áttérés elítélése (mint a más nyelvű kéziratokban nem levő elem) valószínűleg már a szerb kéziratban is szerepelt, s ő „speciálisan szerb szempontnak” tartja ezt.³⁸ Az erről szóló rész kulcsmondatai így hangzanak: „Dracula pedig e földi világ örömeit jobban szerette, mint az örök és végtelen világot, és *elárulta az ortodoxiát* és eltávolodott az igazságtól (isztyina) és *elhagyta a*

fényt és a sötétségbe taszította magát... és elhagyta a mi ortodox hitünket és felvette a latin tévhitet. És keveset, kb. 10 évet élt még, és így halt meg abban a tévhitben.”³⁹

A „latin tévhit/tévelygés”, „latin eretnokség” a 15. századi orosz egyházi forrásokban már teljesen általános, mondhatni, sztereotípiá volt. A latin egyházzal szembeni ellenérzés a 13. századtól erősödött fel orosz földön, de a 14–15. században már egyértelműen általános ellenségeskedésről beszélhetünk.⁴⁰ Jelenleg nem dönthető el, hogy „a latin tévhitre” való áttérés motívuma szerb hatásra került-e be a történetbe, vagy csak az orosz változatban jelent meg. Bármelyik variáció az igaz, az tény, hogy az orosz szerzők számára a legnagyobb bűn egy ortodox uralkodó részéről az ortodoxia elárulása volt. Ez pedig magába foglalta a „latin eretnokségre” való áttérést is.

Érdekes, hogy a már említett Jozsif Volockij nem sokkal a Dracula-elbeszélés oroszországi megjelenését követően a hitetlen uralkodót *Ördögnek* nevezte. Művének alábbi részlete 1504 táján, más vélemények szerint 1500 körül keletkezett: „De ha olyan cár uralkodik az emberek felett, akin magán is gonosz szenvedélyek és bűnök, kapzsiság és harag, csalárdság és hazugság, elbizakodottság és düh, és ami mindennél rosszabb, hitetlenség és istenkáromlás uralkodik, az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem Ördög (gyávol), és nem cár, hanem sanyargató (mucsityel).”⁴¹ Az orosz Dracula-elbeszélés pedig úgy kezdődik, hogy a szerző megemlíti Dracula hitét (görög hitű keresztény), majd megadja a Dracula szó orosz jelentését: *Ördög (gyávol)*. Aztán így zárul a lakonikus bevezetés: „Olyan gonoszul bölcs (!) volt, mint a neve, és ilyen volt az élete is.”⁴²

Lehetséges volna, hogy a Dracula-elbeszélés mégis befolyásolta az uralkodói ideológiát, de Volockij esetében éppen a negatív uralkodókép megalkotásával? Cazacu szerint a Dracula-elbeszélés hatással lehetett Volockijra. Véleményét – az előbbi részletet idézve – nemcsak Dracula nevének orosz jelentésére alapozza, hanem arra is, hogy a bűnök felsorolása jól illik Dracula tetteire.⁴³ További érve, hogy Volockij a gonosz uralkodót a *mucsityel* (sanyargató) szóval illeti – a két szerzetes történetében pedig az egyik szerzetes a *mucsenyiki* (azaz mártírok) szót használja a vasra vert emberekre.⁴⁴ Közvetlen bizonyíték azonban nincs arra, hogy Volockij ismerte volna a művet. Jozsif Volockij munkájában bemutatta a jó és a gonosz uralkodót is. Dracula ugyan gonosz volt, de a „bűnök bűne” a hitehagyás volt nála és Volockijnál egyaránt. Nem lehet véletlen, hogy a Dracula-elbeszélés szerzője a vajdának éppen ezen tettét ítéli el emelkedett hangon.

Jegyzetek

E cikk a Bolyai János Akadémiai Ösztöndíj keretében készült (BO 00171/09/02).

¹ Zoltán András: Megjegyzések az orosz Dracula-történet keletkezéséhez. In: Filológiai Közöny, XXX. 1984/2–3. 149–164.

² Zoltán: Megjegyzések. i. m. 161.

³ Szkazanyije o Drakule. <http://lib.pushkinszkijdom.ru/Default.aspx?tabid=5074>. (Letöltés ideje: 2007. január 31.)

⁴ de Madariaga, I.: Ivan the Terrible. New Haven, 2005. 45.

⁵ de Madariaga: i. m. 45.

⁶ A Félelmetes jelzőre lásd: Szvák Gyula: Iván a Félelmetes. Budapest 1985.

⁷ A kérdés historiográfiai áttekintésére lásd: Perrie, M.: The Image of Ivan the Terrible in Russian Folklore. Cambridge, 1987. 97–100.

⁸ Mc Nally, R. T.– Florescu, R.: In Search of Dracula: The History of Dracula and Vampires. New York, 1994. (rev. ed.) 98.

⁹ de Madariaga: i. m. 45.

¹⁰ Moser, Ch. A. (ed.): The Cambridge History of Russian Literature. Cambridge, 1992. 29.

¹¹ A legkorábbi Draculáról kiadott német ösnyomtatvány (Lübeck) keltezése 1485, illetve legújabbán (a British Library katalógusa szerint) 1488. Lásd W. Salgó Ágnes cikkét e számban!

¹² A goszpodar'/goszudar' alakvariáns történetéhez lásd: *Zoltán András*: Fejezetek az orosz szókincs történetéből. Budapest, 1987. A szerző szerint a goszudar' alak csak a 16. században keletkezett a beszélt nyelvben, és ennek hatására a goszpodar' a 16. század végétől már archaizmussá vált. *Zoltán*: Fejezetek. i. m. 45–46.

¹³ *Alef, G.*: The Origins of Autocracy. Berlin, 1986. 92.

¹⁴ *Sashalmi Endre*: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In: *Aetas*, 1998/1. 49–50.

¹⁵ *Bogatyrev, S.*: The Sovereign and His Counsellors. Ritualised Consultations in Muscovite Political Culture 1350s–1570s. Helsinki, 2000. 43.

¹⁶ *Bogatyrev*: i. m. 43. (Kiemelés tőlem – S. E.)

¹⁷ *Szkazanyije*. i. m. (Bevezető.)

¹⁸ *Szkazanyije*. i. m. (Bevezető.)

¹⁹ *Bogatyrev*: i. m. 88.

²⁰ *Dal, V. V.*: Poszlovici russzkogo naroda. Moszkva, 1957. (3. kiadás) 245.

²¹ *Szamuely, T.*: The Russian Tradition. London, 1974. 67.

²² *Sigismund von Herberstein*: Rerum Moscoviticarum Commentarii. Basel, 1571. 15.

²³ *Proszvetyityel'*. Kazany, 1896. 547.

²⁴ Erre részletesebben lásd *Sashalmi*: i. m. 51–53.

²⁵ *McNally–Florescu*: i. m. 86.

²⁶ Albert Weber közlése.

²⁷ *CHRLiterature*.

²⁸ *Szkazanyije*. i. m. 3.

²⁹ *Cazacu, M.*: Aux sources de l'autocratie Russe. In: *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1983. 10. (Kiemelés tőlem – S. E.)

³⁰ *Cazacu*: i. m. 10.

³¹ *Cazacu*: i. m. 10.

³² *Szkazanyije*. i. m. 4.

³³ *Szkrinyikov, R.*: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997. 84.

³⁴ *Szkazanyije*. i. m. 4

³⁵ *Szkazanyije*. i. m. 4.

³⁶ *Balogh F. András* (szerk.): A Drakula-történetek kezdetei. Budapest, 2009. 72–73.

³⁷ *Zoltán*: Megjegyzések. i. m. 161.

³⁸ *Zoltán*: Megjegyzések. i. m. 161.

³⁹ *Szkazanyije*. i. m. 7–8.

⁴⁰ Erre lásd: *Sashalmi Endre*: Egy elmaradt találkozás történelmi hátteréhez (A Nyugat-ellenes attitűd kialakulása az orosz ortodox egyházban). In: *Valóság*, 1997/2. 19–30.

⁴¹ *Proszvetyityel'*. 1896. 287.

⁴² *Szkazanyije*. i. m. 1.

⁴³ *Cazacu*: i. m. 14.

⁴⁴ *Cazacu*: i. m. 14

A KATOLIKUS EGYHÁZ HORVÁTORSZÁGBAN AZ USZTASA ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER IDEJÉN

A horvát katolikus egyházat – és persze a horvát társadalmat – a 20. században két totalitárius rendszer is sújtotta: a második világháború alatt az olasz fasiszta és német náci mintákat követő usztasa kormányzat, majd 1945-től a Tito nevével fémjelzett, előbb nyíltan szovjet mintájú, majd részben más utakat járó, de lényegét tekintve ugyancsak totalitárius szocialista államberendezkedés. E két rendszer nem egyformán viszonyult a katolikus egyházhoz, előbbi formálisan támogatta, de a gyakorlatban tanainak lényegét tagadta meg, míg utóbbi eleinte nyíltan szembeszállt a vallással, így a katolicizmussal is, de fennállása utolsó két és fél évtizedében sajátos modus vivendit alakított ki vele.

A horvát katolikus egyház a Független Horvát Államban

1941-ben létrejött a sokak által régóta vágyott horvát nemzetállam az első Jugoszlávia romjain – azonban a tengelyhatalmak kegyéből született meg, függött tőlük, és azok faji-nemzeti alapú, szélsőségesen kirekesztő, a más nemzetiségi, faji kategóriákba sorolt népeiséget alapvető jogaitól, sőt életétől is megfosztó politikáját alkalmazta. A megszállók és az usztasák ellen küzdő antifasiszta ellenállási mozgalom viszont önálló horvát állam helyett csak egy újjáteremtett Jugoszlávián belüli föderatív egységet ígérhetett. Másrészt győzelme után a kommunisták vezette partizánmozgalom a megdöntött, a német nácizmus, olasz fasiszmus mintáját követő parancsuralmi rendszert egy új, ezúttal osztályalapú – bár a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság viszonyaihoz képest kevésbé nyilvánvaló, de azért érzékelhető szerb hegemoniával színezett –, szovjet típusú totalitarizmussal helyettesítette.

A második világháború horvát területen négy évig tartott, de ez a négy év nemzetiségi, vallási vagy társadalmi helyzetétől függetlenül mérhetetlen szenvedések sorát zúdította a lakosság minden rétegére. Azonban a háborús pusztítás, az áldozatok rendkívül magas száma mellett, súlyos politikai megosztottságot is hozott a horvát társadalomba, amelynek nyomait időnként mostanában, több mint hatvan évvel az események után is fel lehet fedezni a közéletben és a sajtóban. Ennek oka az, hogy 1941 és 1945 között a bonyolult viszonyok árkokat és töréseket hoztak létre Horvátország lakói között.

Összetett és többoldalú, többszereplős fegyveres harc zajlott. Egyszerre folyt idegen, német, olasz megszállók elleni nemzeti felszabadító küzdelem, valamint elke-seredett, népiirtásba torkolló etnikai jellegű összecsapás horvátok és szerbek között (emlékének politikailag motivált felidézése még 1991-ben is következményekkel járt), majd a partizánfelkelés széles körűvé válása nyomán politikai szembenállás okozta horvát–horvát polgárháború is (ezzel párhuzamosan egyben szerb–szerb belharc is zajlott a kommunisták és a királypártiak közt). A horvát lakosság olyan nagy számban harcolt Tito partizánhadseregében, különösen 1943 és 1945 között, hogy ennek köszönhetően tárgyilagos történész nem sütheti rá a horvátság egészére mint *népre* a Hitler utolsó csatlósa megbélyegzést, még akkor sem, ha tény: az usztasák irányította állam egészen a kapitulációig kitarított Németország mellett, sőt haderejének egy része néhány nappal később tette le a fegyvert.

A horvát katolikus egyház és az usztasa állam kapcsolatainak megértéséhez röviden vázolni kell az új rendszer más vallási közösségekhez, s ezen belül is a szerb ortodoxiához fűződő viszonyát, amely szorosan összekapcsolódott a nemzeti politikával. Külön kell választani az usztasa állam viszonyát a zsidó közösséghez, de ebben ebben a tanulmányban nem szólnék bővebben, már azért sem, mert a zsidósággal szemben a rezsim nem vallási-nemzeti, hanem náci német mintára faji alapon lépett fel. A Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) részét képező Bosznia muzulmán vallási közösségéhez pedig az usztasa állam igyekezett pozitívan viszonyulni, mivel iszlám hitű horvátokként tekintett tagjaira.

A szerbség az usztasa állam körülbelül 6,5 millió lakosságának több mint 30 százalékát tette ki (az 1931-es népszámlálás szerint a szerbek 1,8 millióan voltak, becslések szerint 1941-ben körülbelül 1,9–2 milliónyian lehettek). Horvátnak a korabeli statisztikák 4,2 millió főt jelöltek meg, de ebből csak 3,3–3,4 millió volt katolikus, 600–800 ezer pedig muzulmán. Egészen pontos adataink nincsenek, van, aki csak 6,3 millióra becsüli a Független Horvát Állam lakosságát. (Az eltérés fő oka az, hogy 1941-ben elmaradt az esedékes népszámlás.) Tény, hogy a szerbség nem akarta elfogadni a horvát állam létezését, elutasította volna akkor is, ha a Horvát Parasztpárt vállalta volna magára az NDH irányítását, de abban az esetben alighanem a szerbek többsége a passzív ellenállást választotta volna a fegyveres harc helyett, s így várta volna ki a háború végét. Azonban Ante Pavelić rendszere diszkriminatív intézkedések sorát vezette be a szerbek ellen is. Pavelić a radikális szerbellenes fellépést tulajdonképpen már emigráns korában előre jelezte, s hatalomra kerülvén mindjárt realizálni kezdte, de e politika gyakorlati megvalósításához mindenképpen hozzájárult 1941. júniusi találkozója Adolf Hitlerrel, amelynek során a náci vezér maga biztatta erre: „Egyébiránt, ha a horvát állam egészen konszolidálódni akar, ötven éven át intoleráns nemzeti politikát kell folytatnia, mert az ilyen kérdésekben tanúsított túlzottan nagy toleranciából csak károk származnak.”¹ E hitleri kijelentés tükrében meglehetősen álságos volt az a német politika, amely 1941 nyarától–őszétől kezdve rendre kárhajtotta az usztasákat a szerbekkel szembeni viselkedésük miatt – bár a németek valójában csak gyakorlati megfontolások miatt kritizálták az NDH vezetését, mert az nem tudott úrrá lenni az időközben kirobbant fegyveres felkelésen.²

Az usztasa hatóságok először elbocsátották a szerb származású hivatalnokokat, rendőröket, majd a zsidókhoz hasonlóan a jobb módú szerb polgári családokat is kitelepítették Zágráb előkelőbb, északi negyedeiből. Egyes vidékeken a helyi hatóságok túlbuzgóságból elrendelték a szerbek számára a kék szalag viselését, közepén P betűvel (pravoszláv), azonban ez a gyakorlat nem volt általános, mert elyben az usztasa faji törvények szerint az ortodoxok árjának számítottak. Voltaképpen nem volt egységes az usztasa vezetés a szerb kérdés ügyében, kezdetben is akadt olyan köztük, aki a starčevići hagyomány értelmében ortodox horvátnak tekintette a szerbeket (Pavelić azonban a legradikálisabb megoldások híve volt, bár első találkozásjukon Hitlernek ő is azt bizonygatta, hogy a horvátországi szerbek valójában pravoszláv hitre tért horvátok).

Az usztasák betiltották a szerb pravoszláv egyházat, s az ortodox vallási közösséget a régies görögkeleti elnevezéssel illették. Tilossá vált a cirill betűs írás és a szerb nemzeti jelképek használata. Hamarosan, már 1941. május 5-én az usztasa hatóság rendeletet hozott a felekezeti váltás szabályairól (a jugoszláv marxista történetírásban tévesen az „átkeresztelés” fogalom szerepelt, azonban a katolikusok érvényesnek ismerik el az ortodox kereszttség szentségét, a katolikus papság tehát nem rendezett

újrakeresztelést). A rendelet lehetővé tette az ortodoxok számára, hogy belépjenek a katolikus, protestáns, valamint az iszlám közösségekbe. A városokban, különösen a vegyes házasságokban élők, valamint olyan egykori katolikusok, akik az első Jugoszlávia idején hagyták el a katolikus közösségüket az állam által favorizált ortodoxia kedvéért, valósággal megostromolták a katolikus plébániákat, és kérték fel-, illetve visszavételüket a katolikus egyházba (a két világháború között 150–200 ezren léptek be a szerb ortodox egyházba). Azonban rövidesen megmutatkozott, hogy a rendelet szövegével ellentétben az usztasa hatóságok, főleg vidéken, egyáltalán nem önkéntes alapon kezelték a felekezetváltást, hanem erőszakkal és tömegesen kényszerítették a katolizálásra (vagy más bevett felekezethez, például az iszlámhoz való csatlakozásra) a szerb parasztságot. A városi lakosság esetében valójában nem is szorgalmazták a felekezetváltást, mert úgy vélték, a műveltebb rétegeket nem lehet átnevelni. Ebben az időben összesen mintegy 250 ezren hagyták el átmenetileg az ortodox egyházat.³

E felekezetváltási procedúrában időnként az usztasa érzelmű, vagy csak egyszerűen a katolicizmus terjesztését tévesen felfogó helyi papok önként, más, a rezsimtől idegenkedő plébánosok nem egészen önszántukból segítettek. A tömegeket áttérítő erőszakos felekezetváltó gyakorlat ellen végül 1941. november 17–20. között megtartott ülésén fellépett a katolikus püspöki kar (ebben a formájában ellenezte a „térítést” a Vatikán is). A horvát katolikus püspökök különösen sérelmezték, hogy az usztasa hatóságok nem engedélyezték az ortodoxok belépését a görög katolikus egyházba, mivel ezt a tilalmat a katolikus közösség autonómiájába való elfogadhatatlan állami beavatkozásnak tekintették. Az ülés után a püspöki kar nevében írt levelében Alojzije Stepinac zágrábi érsek felszólította Pavelicét, hogy az állam tartsa tiszteletben a görögkeletiek alapvető jogait, garantálja életük és vagyonuk biztonságát, különben nincsenek meg az önkéntes felekezetváltás „pszichológiai feltételei”.⁴ A probléma az volt, hogy az usztasa állam egyáltalán nem kívánta „garantálni” a szerbek jogait, ilyen körülmények között pedig szó sem lehetett valóban önkéntes felekezetváltásról. Részen a katolikus püspöki kar és a Vatikán tiltakozása miatt, de leginkább a feszültségek csökkentése érdekében – német nyomásra – 1941 késő őszen az usztasák feladták erőszakos térítő tevékenységüket (azonban még 1942-ben, sőt később is, ha kisebb mértékben is, voltak áttérítések). A szerb ortodox egyház súlyos megpróbáltatásait jelzi, hogy a szerbség elleni megtorló akciók során a háború alatt az usztasák megölték 159 szerb papot, több ortodox templomot bezártak, vagy leromboltak.

A Poglavnik 1942 elején tehát felhagyott az ortodoxok tömeges katolizálásának politikájával, s létrehozta a horvát ortodox egyházat, azon érv alapján, hogy a keleti keresztény közösségek mindenütt nemzetenként – illetve országonként – rendelkeznek önálló (autokefál) egyházszerkezettel. Mivel a németek is helyeselték ezt a lépést, hamarosan, 1942 júniusában megkezdték az új egyház megszervezését. A horvát ortodox egyház vezetője egy orosz emigráns főpap, Germogen lett, aki csak zágrábi metropolitai címet viselt, mert a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyása kellett volna pátriárkai kinevezéséhez, s ennek kezdeményezését a horvát kormányzat a háború utánra kívánta halasztani.⁵ Bár az alsópapság soraiba kényszerűségből szerbek is beléptek (sőt, miután Pavelic döntött az egyházalapításról, hivatalosan néhány szerb származású pap és hívő kérelmezte – az ortodox kánonjoggal összhangban – az új vallási közösség létrehozását), az új egyházat nemcsak a szerb ortodox egyház nem ismerte el, hanem még a Független Horvát Állammal egy táborban levő Románia és Bulgária nemzeti egyházai is sokáig kitértek a formális elismerés elől. Végül, 1944-ben – a szerb ortodox egyház nagyfokú rosszallása mellett – a román pátriárka elis-

merte a horvát ortodox egyházat, míg a bolgár egyház együttműködött vele: felajánlotta segítségét a papnevelésben. A szerb egyházi vezetés felhívására azonban más ortodox közösségek nem kívánták elismerni az új horvát ortodox egyházat. Az új szervezet létrehozása némileg enyhítette a szerbekre nehezedő nyomást, megszűntek az erőszakos felekezeti váltásra irányuló akciók, ortodox templomokat nyitottak meg újra, s valamelyest normalizálódott a vallási élet. Az előző év tragédiákkal teli történései azonban a horvátországi szerbség és az NDH viszonyát olyannyira megterhelték, s a fegyveres (partizán és csetnik) felkelés akkora méreteket öltött, hogy a helyzet normalizálására már nemigen volt esély.

Maga a horvát katolikus egyház – s ezen belül elsősorban a zágrábi egyházmegye vezetése és papságának többsége – azonban távolságtartással viseltetett az új hatalommal szemben. Kezdetben ugyan pozitívan értékelte a változásokat, ami azzal magyarázható, hogy a horvát katolikus egyház az első Jugoszlávia idején hátrányos helyzetben volt az állam által favorizált szerb ortodox egyházzal képest. Ezért a katolicizmust deklaráltan támogató usztasa rezsimmel szemben nehezen tudta kialakítani a keresztény tanoknak megfelelő helyes hozzáállást. A katolicizmus a horvát nemzeti tudatban, a horvát nemzeti hagyományban kiemelkedő helyet foglalt el (akárcsak a lengyeleknél, vagy az íreknél, bár korántsem játszott a nemzeti ideológiák kialakításában vagy a politikai élet irányításában annyira jelentős szerepet). Ugyanakkor a katolikus egyház tagjai mindig is támogatták a horvát nemzeti törekvéseket, ezért a klérus túlnyomó többsége üdvözölte a horvát állam kikiáltását és a katolikusok jogait rendszeresen csorbító belgrádi központtól való elszakadást. Az új horvát államot támogató társáról biztosította Stepinac zágrábi érsek is, míg Ivan Šarić szarajevói érsek Pavelićnek küldött üdvözlő soraiban őt a boszniai elnyomott horvát nemzet felszabadítójának nevezte, sőt, dicsőítő ódát is írt a Poglavnik tiszteletére. Később sem romlott meg a viszonya az usztasa állami vezetéssel, emiatt 1945-ben emigrációba kényszerült.

Az usztasáknak a katolikus egyházzal fűződő viszonyát – legalábbis 1941 tavaszán – talán leginkább a Franco tábornok által képviselt egyházpolitikához hasonlíthatnánk.⁶ Az usztasa kormányzat egyes intézkedései, mint például az abortusztilalom vagy a pornográfia elleni rendelet, érthetően találkozott az egyházi körök helyeslésével. Így azután a horvát katolikus egyház számára időbe telt, amíg felismerte a rezsim lényegét, de azután a papság többsége igyekezett távolságot tartani az usztasa kormányzat befolyásolási kísérleteitől, megpróbált kibújni a magát fennhangon katolikusnak mondó, de a kereszténység elveivel szöges ellentétben álló rasszista, népiértó politikát folytató rendszer fojtó öleléséből. A távolságtartás azonban nem volt könnyű, mert maga Pavelić is állandóan hangoztatta a nyilvánosság előtt katolikus voltát, míg a legtöbb tömeggyilkosságot elkövető Közrend és Közbiztonsági Igazgatóság (RAVSIGUR) feje, Dido Kvaternik rendszeresen gyönt és áldozott. (Igaz, a Vatikán zágrábi képviselőjének titkára ezzel kapcsolatban naplójában feltette a kérdést: vajon milyen bűnökre kért feloldozást?)

A horvát klérus többsége (a zágrábi egyházmegyében Stepinac érsek szerint 85 százaléka) mégsem vált tartósan a rezsim hívévé, csak egy kis része, főleg a tapasztalatlan fiatalság szimpatizált az usztasákkal. A papságnak viszonylag kis része állt ténylegesen is az usztasa mozgalom szolgálatába, amihez az is hozzájárult, hogy Stepinac érsek már a háború előtt, de később is kifejezetten felszólította a klérust, hogy ne vállaljon szerepet a politikában, amit az usztasák igen rossz néven vettek (Stepinac azonban a Poglavnikkal szemben is megvédte álláspontját). Tény ugyanak-

kor, hogy Bosznia-Hercegovina területén az usztasákkal rokonszenvező papok és szerzetesek aránya magasabb volt, mint a mai Horvátországban. Ugyancsak itt, e háromnemzetiségű területen – ahol a három vallási közösség már korábban is rivalizált egymással – különösen jelentős szerepet játszottak a nacionalista megfontolások. A pravoszlávok sikeres katolizálásának a boszniai és hercegovinai püspökök általában örültek volna, s ezt igazolja Alojzije Mišić mostari püspök 1941. november 7-i, Stepinachoz írt jelentése. A püspök ugyanis részben azért ítéli el a szerbellenes vérengzést, mert az végleg eltávolítja az ortodoxokat a katolikusoktól.

A titói korszak történetírásában legtöbbször emlegetett usztasa szolgálatba álló katolikus egyházi személy egy fiatal boszniai ferences szerzetes, Miroslav Filipović-Majstorović volt, aki egy ideig a jasenovaci koncentrációs tábor kegyetlenségéről hírhedt parancsnokaként működött. A róla szóló írások azonban rendre „elfelejtették” megemlíteni, hogy őt a bosnyák rendtartomány már 1941-ben felfüggesztette, amikor előljárói utasítása ellenére nem foglalta el a számára kijelölt plébániát, hanem önkényesen felcsapott egy usztasa egység táborigényének. Sőt később, 1942-ben a rend római központjának hozzájárulásával a boszniai provincia előljárósága Majstorovićot kizárta a ferences közösségből, míg a horvát ferencesek előljárósága Majstorovićot megtiltotta a csatlakozást az usztasa mozgalomhoz. Több katolikus civil szervezet is (Križari, Domagoj) támogatta az NDH-t, a Nagy Keresztes Testvériség (Veliko križarsko bratstvo) vezetője, Feliks Nedzielsky pedig az usztasa ifjúsági szervezet egyik parancsnoka lett, de ez nem jelenti azt, hogy az említett szervezetek tagságának egésze elfogadta volna az usztasa mozgalom nézeteit.

A horvát katolikus papoknak még ennél is kisebb része csatlakozott a kommunisták vezetete partizánmozgalomhoz. Legismertebb közülük a zágrábi óvárosi Szent Márk-templom plébánosa, a délszláv egység híveként számon tartott Svetozar Rittig volt, aki később, a háború után a kommunista vezetéstől diplomáciai feladatot is kapott.

A zágrábi érsekség, a legnagyobb, legfontosabb egyházmegye, s egyben a püspökkari konferencia élén egy fiatal főpap, Alojzije Stepinac (1898–1960) állt.⁷ Egyszerű parasztsaládból származott, viszonylag későn, 26 évesen választotta a papi hivatást, előljárói viszont tehetségét felismerve azonnal Rómába küldték, s a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke lett. Harmincévesen szentelték pappá, s 36 évesen már zágrábi segédpüspök lett. Kiválasztásában állítólag szerepet játszott, hogy 1918-ban egy olaszországi fogolytáborból önkéntesnek jelentkezett a szerb hadseregbe, a szaloniki frontra (igaz, a harcokban nem vett részt, mert az olasz hatóságok akadékoskodása miatt csak decemberben érkezett a helyszínre). Fő feladata a Vatikán és Belgrád közötti konkordátum megkötésének előkészítése volt, amit a szerb ortodox egyház meghiúsított. Stepinac – ha már előbb nem – efelett érzett csalódottsága miatt lélekben biztosan szakított az egységes délszláv állam gondolatával, s a későbbiekben következetesen kiállt a horvát függetlenség mellett.⁸ Bár korábban semmiféle kapcsolatban nem állt az usztasákkal, a Független Horvát Állam létrehozását üdvözölte. Az usztasák azonban nem bíztak meg benne – éppen „jugoszláv” múltja miatt –, s Pavelić hivatali esküjét is egy, a mozgalommal korábban is kapcsolatban álló zágrábi külvárosi plébános (Vilim Cecelja) előtt tette le. Ugyanakkor az eskütételen az evangélikusok részéről a zágrábi püspöki helynök (később püspök), muzulmán részről pedig a zágrábi főmufti volt jelen (a háború után mindkettejüket a győztes kommunisták halálra ítélték és kivégezték). Azért is nehezteltek az érsekre, mert a Vatikán nem ismerte el

az NDH-t, s az usztasák szerint Stepinac nem fáradzott eleget az elismerés érdekében.

Azt a tényt, hogy az usztasa vezetés és Stepinac viszonya már a kezdetekben is hűvös volt, magyar diplomáciai iratok is megerősítik. Marosy Ferenc magyar követ 1941. augusztus 30-i jelentésében egyenesen „*az érsek és a jelenlegi horvát regime között fennálló hideg viszony*”-ról írt, s jelzi, hogy a Poglavnik teljesen mellőzi a főpapot. Ezt Marosy részben Stepinacnak a korábbi jugoszláv kormányzattal fenntartott kapcsolataival, valamint azzal magyarázza, hogy „*Az usztasa regime erőszakos kilengései ... a katolikus főpap helyeslésével nem találkozhatnak.*” Mindenesetre a magyar követ óvatosságból egészen 1941. augusztus végéig nem látogatta meg a zágrábi érseket: „*A horvát kormány és az érsek közt fennálló feszültségnél fogva elkerültem... eddig a találkozást.*”⁹

Stepinac 1941 tavaszától kezdve fokozatosan felismerte a pavelíci rezsim keresztény elvekkel összeegyeztethetetlen jellegét. Eleinte csak Pavelíchez és minisztereihez írt magánlevelekben tiltakozott a súlyos jogsértések és embertelenségek ellen, így például a zsidók számára a sárga csillag viselését előíró rendelet vagy a szerbekkel szemben Glinán elkövetett tömeggyilkosság miatt,¹⁰ s elítélte a zsinagógák és ortodox templomok elpusztítását is. A zágrábi zsinagóga lerombolása ellen viszont már a nyilvánosság előtt, a székesegyházban aznapi miséjén mondott szentbeszédében emelte fel a szavát: „*Minden hely, ahol a nép Istenhez imádkozik, bármely felekezethez tartozzék, szent hely, s aki arra kezet emel, rászolgál Isten büntetésére.*”¹¹

Igaz, Stepinac eleinte vélhetően taktikai okokból – és persze a horvát nemzetállam híveként – általában úgy fogalmazott, mintha ezeket felelőtlen egyének követték volna el, s maga a rezsim megjavítható lenne. Tény, hogy eleinte inkább csak a katolikus hitre tért, illetve egyes házasságokban élő zsidókért állt ki erőteljesebben, de miután 1941–1942 telén a zágrábi zsidó hitközség tagjai elébe vittek egy Jasenovacból szökött foglyot, s ő beszámolt az érseknek a lágerben uralkodó tényleges viszonyokról, Stepinac határozottabban lépett fel a zsidók üldözése ellen. Később, 1942 májusában, majd októberében már nyilvános beszédeiben is bírálta a rendszert, különösen a rasszizmust (nyíltan kimondta, hogy a katolikus egyház nem ismer felsőbb vagy alacsonyabb rendű fajokat), elítélte a tömeges megtorlások gyakorlatát. 1943. február 24-én hét, a jasenovaci táborban raboskodó szlovén katolikus pap meggyilkolása miatt Pavelíchez írt tiltakozó levelében már egyenesen úgy fogalmazott: „*Ez egy szégyenfolt és égbekiáltó gatzett, mint ahogy az egész Jasenovac a Független Horvát Állam szégyenfoltja.*”¹²

Egyik, a náci fajelméletet és a tömeggyilkosságokat különösen éles kritikával illető, 1943. október 31-i, többezres tömeg előtt elhangzott beszédét – pontosabban a számukra kedvező részleteket – a partizánok röplapon terjesztették (igaz, később, főleg 1944-től kezdve, amikor Stepinac egyre gyakrabban kezdte bírálni a kommuniztákat, felvették az ellenségek listájára). A zágrábi érsek említett 1943-as beszéde, melyben a náci megszállók által széles körűen alkalmazott tűzskivégzéseket pogány cselekedetnek bélyegezte, és azt állította, hogy az erőszak és önkény miatti elkeseredettség viszi az embereket a partizánok soraiba, meglehetősen visszatetszést keltett német körökben is, amiről a zágrábi német követség 1943. november 12-i és 1944. március 10-i jelentései is tanúskodnak.¹³ Az usztasa kormány egyik minisztere, Julije Makanec az említett 1943. október 31-i szentbeszéd miatt a sajtóban, a Hrvatski narod hasábjain nyílt támadást intézett Stepinac ellen, ami még az usztasákkal szimpatizáló papok körében is ellenérzéseket keltett. Ugyancsak egy 1944. július 28-án kelt német

diplomáciai jelentésben szerepel, hogy Stepinac helyesen viszonyul az ortodoxokhoz és az értelmiséghez. A diplomata ezt dicséretnek szánta: mármint azt, hogy az érsek nem úgy viszonyul a két társadalmi csoporthoz, mint az usztasák. A németek ugyanis 1941 második felétől kezdve – bár gyakorlati megfontolásokból – bírálták az NDH szerbellenes politikáját (a fegyveres ellenállás növekedése egyre nagyobb német erőt kötött le). A náci diplomata viszont kritikus élel jegyzi meg, hogy az érsek „túl lágy-szívű a zsidókkal kapcsolatban”.¹⁴

Stepinac személyesen is ismételten kiállt az usztasa rendszer üldözöttei (szerbek, zsidók és másként gondolkodó horvátok) mellett, sokak, egyes adatok szerint százak, sőt ezrek életét mentette meg közvetlen munkatársai segítségével, köztük ismert személyeket, mint Dositej zágrábi-ljubljanei metropolita, vagy Ivan Meštrović, a neves szobrász (utóbbi kiszabadítását Stepinac XII. Pius pápa közbenjárásával érte el). A híres művész emlékiratai szerint Stepinaccal kiszabadulása után és Rómába távozása előtt folytatott beszélgetése során az érsek élesen elítélte a Poglavnik politikáját.

Meštrović 1956 szeptemberében a Buenos Airesben megjelenő, Hrvatska revija című folyóiratban közölt egy érdekes visszaemlékezést. A szobrásznak egy zágrábi plébános ismerőse megmutatta Stepinac titkos, alighanem csak bizalmas munkatársainak kiküldött utasítását, amelyben ez állt: „*Amennyiben pravoszláv vagy zsidó hitű személyek fordulnak Önökhöz, kiknek veszélyben forog az élete, és hogy menedékre leljenek, katolikussá akarnak válni, fogadják be őket az emberi életek megmentése érdekében. (...) A keresztények elsődleges feladata és kötelessége, hogy embereket mentsenek. Ha majd ez az örület és barbárság elmúlik, egyházunkban maradnak azok, akik meggyőződésből csatlakoztak, mások pedig, ha elmúlt a veszély, visszatérnek saját egyházukba.*”¹⁵

Sajnos a rendelkezésünkre álló források szerint Stepinac a sikeres közbenjárásokhoz képest jóval több esetben hiába próbált meg beavatkozni az usztasa hatóságoknál az üldözöttek érdekében. Az ilyen intervenciókhoz az érsek rendszerint Giuseppe Ramiro Marcone apát, apostoli vizitátor, a Szentszék horvátországi képviselője közvetítésével a Vatikán segítségét kérte. Az erről szóló dokumentumok megrendítő olvasmányok a történész számára, de egyben vádiratok az embertelen pavelíci rezsim ellen.¹⁶

Az usztasa rezsim vezetése nagyon elégedetlen volt a horvát katolikus egyházi vezetés hozzáállásával, de részben belpolitikai megfontolásokból, részben a háborús helyzetre való tekintettel nem szánta el magát a katolikusok elleni politikai, még kevésbé valamiféle adminisztratív fellépésre. Az ország belső, hegyvidéki területeit ellenőrzésük alá vonó kommunistákkal pedig éppen akkor kezdett romlani a horvát katolikus egyház viszonya, amikor azok egyre inkább kezdtek felülkerekedni hazai ellenfeleiken és a külföldi megszállókon.

A horvát katolikus egyház a titói Jugoszláviában

A kommunisták a hatalomátvétel után Jugoszlávia-szerte minden vallási közösséget igyekeztek meggyengíteni vagy állami ellenőrzés alá vonni. Viszonylag könnyen elbántak a jelentősebb külső támogatókkal nem rendelkező és az állam által már a királyi Jugoszláviában is erősen befolyásolt szerb ortodox egyházzal (Gavrilo Dožić pátriárka halála után a párt maga számára megfelelő jelöltet erőltetett a szerb egyház vezetői székébe),¹⁷ illetve a vagonától teljesen megfosztott iszlám közösséggel.¹⁸ A

legnagyobb csapást a horvát katolikus egyházra mérték, hiszen társadalmi befolyása, történelmi szerepe miatt is horvát területen ez az intézmény számított ekkor a totalitárius modell bevezetése során a legszámottevőbb akadálynak.

A katolikus egyház üldözése már a háború végén megindult. Hivatkozási alappal egyes katolikus egyházi személyek usztasákkal való együttműködése szolgált, de a megtorlás jóval több áldozatot követelt, mint ahányan a papság soraiból ténylegesen aktív támogatói lettek volna Pavelić rendszerének. Ráadásul Isztriában arra is akadt példa, hogy olyan papot is megöltek (Miroslav Bulešićet Pazinban, 1947-ben), aki az antifasiszta ellenállás aktív résztvevőjének számított, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a gyilkos akció valódi célja a katolikus egyház megfélemlítése volt. A horvát püspöki kar 1946-ban 243 meggyilkolt és 89 eltűnt katolikus papról tudott (ezt az adatot említette meg Stepinac érsek a bíróság előtt). Újabb adatok szerint, Stjepan Kožul 1945–1990-ig terjedő időszakra vonatkozó kutatásai alapján 583, míg Ante Baković vizsgálatai alapján 601 katolikus papot, szerzetest, apácát és teológushallgatót öltek meg, túlnyomó részüket 1944 és 1951 között. Itt meg kell jegyezni, hogy hivatalos bírósági eljárás során „csak” 32 katolikus papot ítélték halálra – a többi mindenféle hivatalos eljárás nélkül végezték ki. 1945-ben 206-ot, míg 1945–1951 között további harmincat öltek meg. Kétségtelenül etnikai alapú bosszú is szedett a katolikus egyházi személyek közül áldozatokat, többségüket azonban kommunista partizánok tudatosan, a katolikus egyház megtörése érdekében gyilkolták meg. A hercegovinai Široki Brijeg híres ferences gimnáziumának 12 szerzetestanárát – további 16 ferencessel együtt – végezték ki a partizánok 1945-ben. Tudták jól, hogy a horvát nemzeti tudat fejlődésében és ápolásában mekkora szerepe volt a katolikus egyháznak, ezért igyekeztek megakadályozni, de legalábbis gátolni szabad működését.¹⁹

Igaz, először Tito 1945 júniusában megpróbálta rávenni Franjo Salis-Sewis zágrábi segédpüspököt és az egyházmegye papságát, majd június 4-i személyes találkozójukon Alojzije Stepinac zágrábi érseket is, hogy a horvát katolikusokat szakítsák el Rómától, s alakítsak egy szláv jellegű, nemzeti katolikus egyházat (valami olyasféle, a Vatikántól független, tehát a párt- és állami szerveknek kiszolgáltatott intézményt, ami ma Kínában működik).²⁰ Az érsek, akit egyébként 1945. május 17-én letartóztattak, s csak Tito és a zágrábi papság június 2-i találkozója után engedtek szabadon, erre a titói javaslatra határozottan nemet mondott, s 1945 második felében, egészen 1946. szeptemberi újabb letartóztatásáig folyamatosan tiltakozott az egyházi iskolák megszüntetése, az egyházi birtok kárpótlás és a Vatikánnal való egyeztetés nélküli kisajátítása, az iskolai hitoktatás akadályozása és a vallásellenes propaganda ellen.

Ez utóbbi terén meglehetősen kétarcúság érvényesült, a karácsony például 1945-ben még hivatalosan ünnepnek számított, és a vezető zágrábi lap, a Vjesnik karácsonyi összeállítással kedveskedett olvasóinak.²¹ Egy évvel később, 1946-ban a karácsony már csak eldugott hír volt ugyanebben az újságban, 1947-től pedig a munkaszünet csak egynapos lett (december 25.), majd végül magát az ünnepet is nemkívánatosnak nyilvánították. 1948 decemberében a kommunista párt még csak belső utasításban közölte a helyi hatóságokkal, hogy ne tartsanak szünetet az üzemekben. Mégis, 1948. december 25-én sok városban a munkások nem mentek be dolgozni a munkahelyükre, noha a karácsonyi munkaszünet mellett kiállók közül többeket letartóztattak. Zágrábban erősebb volt a dolgozókra nehezedő nyomás, így 72,5 százalékuk felvette a munkát, míg Eszéken ez az arány csak 21 százalék volt. 1949-től azonban már csak az

iskolákban volt ezen a napon tanítási szünet, de 1951-től kezdve már ott sem (az 1990-es rendszerváltozásig a karácsony közönséges munkanap volt).

Ugyancsak hivatalosan 1952-ig elvben lehetőség volt az iskolai hitoktatásra (a templomi hitoktatást egészen 1953-ig tiltották a jugoszláv hatóságok), azonban csak szigorú feltételek mellett: mindkét szülőnek nyilatkoznia kellett, hogy be kívánják-e írni gyermeküket hittanra (a horvát szülők többsége élni kívánt jogával!). Ezután a helyi plébános kérvényt nyújtott be a járási hivatalhoz a hitoktatás elindítása érdekében, de a hatóságok rendre azzal a trükkel éltek, hogy a következő év áprilisáig, májusáig, tehát majdnem a tanév végéig húzták-halasztották az engedély megadását. A hitoktatás akadályozásával párhuzamosan ateista propaganda folyt mind a sajtóban, mind az iskolákban, de rendszeresen szerveztek kötelezően meghallgatandó előadásokat is, hogy a lakosságot megnyerjék a materialista eszmék számára.²² A kommunista párt aktivistái – különösen az ifjúkommunisták – a közvetlen megfélemlítés eszközével is éltek: megdobálták a körmeneteken részt vevő híveket, betörték a plébániákra, bántalmazták a papokat (a ljubljanaei érseket például benzinnel öntötték le), demonstratív módon összeírták a misére igyekvőket stb. Az egyházi sajtót gyakorlatilag teljesen, több mint 90 százalékos arányban betiltották, megszüntették. Az 1948–1953 között eltelt években inkább a propaganda befolyásának, s nem pedig a tömegekre gyakorolt hatásaiban jobbra csak később felerősödő modernizációs folyamatoknak tudhatjuk be, hogy Jugoszláviában nulla százalékról több mint 12 százalékra nőtt a magukat felekezeten kívülieknek mondók aránya.

A katolikusok ellenállását a rendszer mindenképpen fel akarta számolni, ezért a jugoszláv diktátor személyesen vett részt a horvát egyházfő elleni koncepció per előkészítésében. Stepinacot 1946. szeptember 18-án letartóztatták, és perbe fogták. Maga a per beleillik a szovjet tömb országokban a katolikus egyházi vezetők ellen folytatott koncepciók eljárások sorába. Ebből is látszik, hogy Tito milyen hü tanítványa volt Sztálinnak. Ő is, de utódai is könyörtelenül leszámoltak politikai ellenfeleikkel, bár Tito szovjet mesterével ellentétben tudott önmérsékletet is tanúsítani ellenfeleivel szemben (ettől függetlenül Jugoszláviában még az 1980-as években is politikai perek tucatjai zajlottak, köztük egyházi személyek ellen is). A vád a nácizmussal, az usztasákkal való együttműködés volt, noha köztudott volt, hogy Stepinac a háború alatt többször – nyilvánosan is, valamint Pavelícnek írt leveleiben is – felemelte a szavát a faji megkülönböztetés ellen, s elítélte az usztasák módszereit. Tito részben elszámította magát, mert úgy vélte, ha „fasisztaként” ítélteti el a horvát főpapot, kisebb lesz a nemzetközi tiltakozás. 1946 őszén azonban már kibontakozóban volt a hidegháborús szembenállás a Nyugat és a Szovjetunió között, így Stepinac perbe fogása, majd elítélése ellen a nyugati politikusok és a sajtó jelentős része erőteljes hangon lépett fel, mert egyértelműen a kommunista rendszer egyházellenes intézkedését látták benne. Még amerikai zsidó szervezetek is tiltakoztak, s egyik vezetőjük, Louis Breier így nyilatkozott: *„Az egyház e nagy személyiségét a nációkkal való együttműködésért ítélték el. Mi, zsidók tiltakozunk e hazug vád ellen. (...) Ő egyike volt azon keveseknek Európában, akik szembeszálltak a náci zsarnoksággal, akkor, amikor ezt a legveszélyesebb volt megtenni. (...) XII. Pius mellett Stepinac érsek az üldözött zsidók legnagyobb védelmezője volt Európában.”*²³

Természetesen sem a nyugati kormányok, sem a nyugati közvélemény nagy része nem tartotta megalapozottnak a Stepinac ellen kreált vádakat, bár a titói propaganda akkor is és később is igyekezett különböző hamisított vagy szöveggörnyezetéből kiragadott dokumentumok egybeszerkesztésével, az érsek mellett szóló tények

kihagyásával kialakított könyvek és brosrák nyugati nyelven történő kiadásával és külföldre juttatásával igazolni a jugoszláv hatóságok eljárását. A leghírhedtebb ilyen propagandakönyv Viktor Novak *Magnum crimen* című pamfletje volt.

Ugyanúgy nem volt igaz az a vád sem, hogy Stepinac a szerbek erőszakos katolizálását szorgalmazta volna. A koncepció perben azonban az ítéletet előre meghozták: a per előtt Tito a szlovéniai Bledben egyeztetette a vádiratot a vádat képviselő főügyésszel, Jakov Blaževićcel. A védelem tanúira a bíróság legtöbbször nem is volt kíváncsi, vagy tanúvallomásaikat nem vette figyelembe. Az érseket, aki szembeszállt a fasiszta és a kommunista totalitarizmussal is, 1946. október 11-én 16 év börtönbüntetésre ítélték, amiből ötöt letöltött a lepoglavai börtönben, majd a hatóságok szülőfalujába, Krašićba száműzték, s ott élt 1960-ban bekövetkezett haláláig. Az ítéletnek három valódi indoka volt: egyrészt az érsek nem fogadta el Tito 1945. június 2-án és 4-én tett javaslatát a Vatikántól független horvát katolikus egyház megalakításáról, másrészt határozottan szembeszegült a kommunisták egyházellenes intézkedéseivel, harmadrészt pedig Stepinac a horvát függetlenség híve volt (ami a délszláv államot – ugyan föderatív formában, de – újjáélesztő Jugoszláv Kommunista Párt számára elfogadhatatlan volt). Ráadásul az érsek, aki nem tört meg a börtönben, erről a nyilvános bírósági tárgyaláson is hitet tett: *„Amit a horvát nemzet szabadsághoz és függetlenséghez való jogáról mondtam, mindaz összhangban van azzal, amit a szövetségesek Jaltán és az Atlanti Chartában hangsúlyoztak. Ha eme határozatok szerint minden nemzetnek joga van a függetlenséghez, miért tiltanák meg ezt egyedül a horvát népek...”*²⁴

Miután 1951-ben Stepinacot kiengedték a börtönből, a rezsím számára kívánatos lett volna, ha az érsek külföldre távozik, és ezt a hatóságok lehetővé akarták tenni (Tito állítólag, még amikor a főpap börtönben ült, kijelentette, hogy szívesen szabadon engedné, de „nem teheti a szerbek miatt”).²⁵ Stepinac azonban a maradás mellett döntött, nem azért, mert mindenáron mártírsorsra vágyott, hanem mert tudta, hogy jelenléte erőt ad híveinek, és személye egyben a rendszerrel szembeni ellenállást is jelképezi. Ezért nem távozott 1952. november 29. után sem, amikor XII. Pius pápa kinevezte bíborossá. Inkább nem vette át a bíborosi kalapot, mert tudta, ha elutazik Rómába, a jugoszláv hatóságok soha nem engedik őt vissza szülőföldjére.

A jugoszláv kormányzatot és személyesen Titót mérhetetlenül felbőszítette a pápa döntése. Tekintettel a Nyugattal való kényszerű barátkozásra, éppen enyhébb hírokat kezdett pengetni a katolikusokkal kapcsolatos politikában, amikor tudomást szerzett Stepinac bíborosi kinevezéséről (amit a Vatikán ráadásul pont a titói Jugoszlávia nemzeti ünnepén jelentett be). Jugoszlávia emiatt megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikánnal. A katolikusok és a pártállam kapcsolatai újra mélypontra zuhantak. A rezsím intenzíven erőltette a békepapi mozgalom létrehozását – úgynevezett papi rendi egyletek formájában –, a belső száműzetésben élő Stepinac azonban élesen elítélte a rendszerrel kötendő kompromisszumot, s a világi papság nagy része hallgatott szavára. Más volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, ahol különösen erőteljes volt az egyházellenes megtorlás, és még évekkel a háború után is a bosnyák ferences rendtartomány tagjainak 60 százaléka börtönben ült.²⁶ Talán a megtorlás hatásain túl, alighanem azért is épp a ferencesek kötöttek először békét a rezsimmel, mert nekik nagy történelmi tapasztalatuk volt a katolikusokkal nem túl barátságos hatalmakkal való együttélésben. Tény, hogy békepapi egyletük, a Jó Pásztor Egyesület viszonylag szabadon működhetett, újságot és katolikus kalendáriumot adhatott ki (az 1950-es években ez volt az egyetlen ilyen jellegű kiadvány Jugoszlávia területén).

Az 1960-as évek elején – Stepinac halála, valamint a II. Vatikáni Zsinat után – a jugoszláv állam és a katolikusok kapcsolataiban enyhülés állt be. Ez részben a Vatikán új keleti politikájának köszönhető, mivel XIII. János, de főleg VI. Pál pápa konfrontáció helyett párbeszédre törekedett az államszocialista rendszerekkel, mert azt remélte, ennek köszönhetően javíthatja a katolikus egyház és hívei helyzetét a szovjet blokk országában, illetve Jugoszláviában. A horvát katolikus közösség új vezetője, Franjo Šeper zágrábi érsek (majd bíboros) is engedékenyebb volt a kommunista rendszerrel szemben, mint elődje, Stepinac. Cserébe a kommunista vezetés is enyhébb húrokat kezdett pengetni. Míg az ötvenes években a katolikus egyház papjaira és híveire ellenségként tekintettek, s a Jugoszláv Kommunista Szövetsége VI. kongresszusán külön elrendelték a párttagok számára a vallásgyakorlás tilalmát (több ezer párttagot zártak ki emiatt 1955 és 1958 között), a hatvanas években differenciáltabban közelítették meg a kérdést. Ugyan a JKSZ (HKSZ) tagjainak továbbra sem volt ajánlatos a vallásosság, de azért már nem zártak ki senkit, mert elment egy rokona egyházi temetésére (az ötvenes években ez már elegendő volt a legsúlyosabb pártbüntetéshez, a kizáráshoz). A párt a hívekhez és a papsághoz is differenciáltabban viszonyult, enyhült, illetve ritkábbá vált az egyházi intézmények és személyek elleni erőszakos fellépés.

A Horvát Kommunista Szövetsége zágrábi városi bizottságának titkára, Míka Tripalo 1965-ben kijelentette, hogy a munkásosztálynak ugyan nem kell a vallással szövetségre lépnie, de a vallásos emberek közt szövetségeket kell keresni.²⁷ E megváltozott hozzáállásnak köszönhetően Jugoszlávia és a Vatikán között helyreállt a párbeszéd, a hatóságok nem utasították vissza a papok útlevélkérelmeit, könnyebbé vált a katolikusok és a külföldi egyházi szervezetek kapcsolattartása. A jugoszláv vezetés beleegyezett a vallásszabadság korlátozásának enyhítésébe, megengedte a Vatikán fennhatóságának helyreállítását egyházi ügyekben. A diplomáciai kapcsolatok teljes körű helyreállítására azonban csak 1970-ben került sor. Tito 1971-es olaszországi utazása során ellátogatott VI. Pál pápához is.

A változásoknak köszönhetően az 1960-as évek második felében, majd az 1970-es években a horvátság körében a katolikus egyház részben visszazerezte elvesztett pozícióit, bár különösen Horvátország északi, kontinentális területein a diktatúra első húsz évében jelentősen megnőtt az ateisták, illetve a vallásilag közömbösekek aránya. Ez azonban nemcsak az erőszakos egyházellenes politika és vallásellenes iskolai nevelés következménye volt. A városokba áramló falusi népesség egy része a társadalmi modernizációs, szekularizációs folyamat során eltávolodott a vallásosság hagyományos formáitól.

Ugyanakkor a politikai nyomás enyhülése a II. Vatikáni Zsinat hatásával párhuzamosan komoly, pozitív változásokat hozott a horvát katolikus közösségek életébe. Valóságos katolikus megújulás bontakozott ki: az új eszmeiséget képviselte a zágrábi egyházmegye hetilapja, a Glas koncila (magyarul: A Zsinat Hangja), de tucatjával láttak napvilágot minden katolikus egyházmegyében, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, a Vajdaságban horvát nyelvű katolikus lapok, folyóiratok, magazinok, könyvek, gyermek- és ifjúsági kiadványok. Aktívabbá váltak a hívek és a papok egyaránt, megújult, illetve létrejött a plébániák körül a közösségi élet is. A hatóságok, bár időnként még akadékoskodtak, egyre több helyen engedélyezték új templomok építését (a szükséges anyagi forrásokat részben a hívek adományaiból, illetve jelentős részben nyugat-európai katolikus egyházi közösségek hozzájárulásából fedezték). A katolikus megújulásnak Horvátországban látványos eredményei voltak: míg 1945-től

az 1960-as évek elejéig az ifjúság körében nőtt jelentősen a vallástalanok aránya, az 1970–1980-as években az előző korszakkal szöges ellentétben éppen a fiatal generációk körében kezdett emelkedni a magukat hívő katolikus keresztényeknek vallók száma (az ortodoxok körében ebben az időszakban ilyen jelenséget nem tapasztaltak a kutatók). Jellegettségként azonban meg kell említeni, hogy Horvátország déli, tengermelléki területein – ezeken belül is főleg Dalmáciában – volt tapasztalható a fiatalok közt a magukat vallásosnak mondók arányának erőteljes növekedése, így a második legnagyobb horvát városban, Splitben; míg a fővárosban, Zágrábban és más, észak-horvátországi vidékeken ilyen jelenséget nem vagy csak kis mértékben fedezhettek fel a kutatók.

A horvát katolikus megújulás áttételesen ugyan önmagában is politikai változást jelentett a hivatalosan az ateizmust favorizáló rendszer keretei között, de 1971 végéig az egyház nem állt a horvát politika fősodrában. Az 1960-as évek közepén elkezdődött belpolitikai enyhülés, illetve a Horvát Tavasz idején a Horvát Kommunisták Szövetsége reformer vezetői, a Matica Hrvatska körül csoportosuló értelmiségiek, valamint az egyetemek diákjai sokkal fontosabb szerepet játszottak nemzetpolitikai ügyekben, mint a katolikus papság. A karadordevói pártplenum után, 1972 elejétől kezdve a horvát katolikus egyház a horvát nemzeti ügyek egyedüli képviselőjévé vált, pontosabban az egyetlen olyan intézmény maradt, amely nyíltan merte vállalni a horvát nemzeti gondolat képviseletét.²⁸

Az első, valamennyi horvát katolikus közösséget átfogó rendezvénysorozatot a horvát püspökök 1976-ban indították el *A horvát kereszténység tizenhárom évszázada* címmel, majd 1979-ben, az ún. Branimir-évben megünnepelték az első horvát püspökség megalapításának ezerszázadik évfordulóját (Branimir fejedelem 879-ben alapított püspökséget a Zadar melletti Ninben). A horvát katolikus egyház által szervezett rendezvényeken az 1970-es és 1980-as években nagy tömegek vettek részt, míg a szocialista állami ünnepek iránt a lakosság nagyfokú érdektelenséget tanúsított. A horvát katolikus egyház legnagyobb tömeget vonzó rendezvénye a nemzeti zarándokhelyen, Marija Bistricán 1984-ben szervezett eucharisztikus kongresszus volt, amely egyben *A horvát kereszténység tizenhárom évszázada* címet viselő ünnepségsorozat zárórendezvénye is volt. Az ünnepi szentmisén négyszázezer hívő vett részt, ekkora tömeg az államszocialista rendszer évtizedei alatt soha, sehol máshol nem jelent meg. Ebben az időszakban határozottan növekedett az egyházi esküvők és a keresztelések száma is.

Ugyancsak meg kell említeni a nyugat-hercegovinai Međugorje nevű faluban 1981-ben kezdődő Mária-jelenéseket is. Ezek hamarosan nagy tömegeket vonzottak, nemcsak horvát vidékekről, de külföldről is. A jelenések hitelességének kérdése megosztotta a katolikus egyházi vezetést is, a hercegovinai ferencesek támogatták az ügyet, a mostari püspök kételyének adott hangot, de igazán a bosznia-hercegovinai párt- és állami vezetésnek volt kellemetlen a jelenség, az egyik, az ügy kapcsán igen aktív ferences szerzetes be is börtönözték. Az állami és pártszervek amúgy már ritkán avatkoztak bele nyíltan az egyházi közösségek életébe, legfeljebb az új templomok építési engedélyének kiadását húzták el, vagy akadályozták. Arra viszont gondosan ügyeltek, hogy az oktatási intézményekben ne szerezzen befolyást az egyház. A zsinat utáni időszakban, amikor a Vatikán szorgalmazta a nyitást más keresztény közösségek, így az ortodoxok irányába is, a titói vezetés egyáltalán nem igyekezett elősegíteni a horvát katolikus közösség és a szerb ortodox egyház közeledését.

A katolikus egyház helyzete az önálló Horvátországban

A demokratikus változások 1990-ben elhozták a horvát katolikus közösség számára is a teljes vallásszabadságot. Az iskolai hitoktatás ettől kezdve mindenhol szabadságot élvezett. A magát jobbközép nemzeti erőként meghatározó, Franjo Tuđman vezetete kormánypart, a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) hangsúlyozta a horvátság keresztény gyökereit, az állami-katonai ünnepeken ismét helyet kaptak az egyház képviselői, azonban a kommunista rendszer által elkobzott egyházi javak utáni kárpót-lás ügye igencsak elhúzódott, csupán 1998-ban kezdődött meg, ami csak részben indokolható az 1991 és 1995 közötti háborús eseményekkel. A délszláv háború kapcsán meg kell jegyezni, hogy az kifejezetten nemzeti konfliktus volt és nem vallásháború: Franjo Kuharić zágrábi bíboros-érsek még 1991 kora őszen is találkozott Pál szerb pátriárkával, hogy közvetítését kérje az egyre inkább kibontakozó szerb–horvát fegyveres konfliktus lecsillapításában. A háború kirobbanását azonban a szerb ortodox egyház akkor sem tudta volna megakadályozni, ha kritikusan viszonyul az 1980-as évek végén kibontakozó szerb nacionalista hullámhoz.

A szabadság adta előnyökkel azonban a horvát katolikus egyházi vezetés sok (belső) kritikus szerint nem élt megfelelően.²⁹ Elhanyagolta a templomi hitoktatást az iskolai javára, noha bizonyítható, hogy az állam által fedezett, órarendbe illesztett hitoktatás sokkal gyengébb hatású, mint az egyházközségek életébe való beépülést eredményező plébániai oktatás. Míg Magyarországon az utóbbi húsz évben 330 új katolikus általános iskolát, számos gimnáziumot, sőt katolikus egyetemet is alapítottak, Horvátországban csak két katolikus alsó fokú oktatási intézmény létesült, új gimnáziumok nem jöttek létre, s bár kormányzati támogatást minden jobbközép kormány megígért, továbbra sincs katolikus egyetem. Sokan azt is nehezményezték, hogy a horvát katolikus egyházi vezetés csak a Tuđman-korszak végén fogalmazott meg kritikát a rendszerváltozás idején kialakult társadalmi igazságtalanságok kapcsán. Tény viszont, hogy az utóbbi tíz évben, függetlenül attól, hogy jobb- vagy baloldali koalíció irányítja az országot, az egyház egyre nagyobb mértékű szociális érzékenységet tanúsít, és kritikus a visszás jelenségekkel szemben. Összességében azonban, a volt szocialista országok keresztény közösségeinek többségéhez hasonlóan, a horvát katolikus egyház is még sok tekintetben keresi a helyét a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között.

Jegyzetek

¹ Matković, Hrvoje: *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb, 2002. 171. (2., bővített kiadás.)

² Ugyancsak álságosak az usztasák és a csetnikek kegyetlenségéről szóló német és olasz bírálatok, részben mert e két megszálló hadsereg is megölt az NDH területén 45, illetve 15 ezer szerbet (és még hányat Szerbiában!), valamint a partizánvadász-akciók során kivégeztek több ezer horvát és muzulmán civil túszt, de még inkább azért, mert az usztasák rémuralmát, valamint a csetnikek népirtásait e két nagyhatalom Jugoszlávia elleni agressziója tette lehetővé. Emellett ők ültették a horvátok (szerbek, bosnyákok) nyakába Pavelić semmiféle kormányzati tapasztalattal nem rendelkező, szélsőséges nézeteit már korábban is hangoztató gárdáját.

³ Jelić-Butić, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb, 1977. 175.

⁴ Krišto, Jure: *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. I–II. Zagreb, 1998. I. 215–224.

⁵ A horvát ortodox egyházzól újabban lásd *Požar, Petar*: *Hrvatska pravoslavna crkva u sadašnjosti i budućnosti*. Zagreb, 1996; valamint *Krišto*: i. m. I. 264–277.; illetve szerb szemzőgből: *Slijepčević, Đoko*: *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. I–III. Beograd, 2002. III. 91–105.

⁶ A horvát katolikus egyház második világháborús szerepéről rengeteg a tényeket egyoldalúan kezelő, elferdítő vagy elhallgató munka jelent meg nemcsak kommunista szerzők, de szerb emigránsok és külföldi

történészek tollából is. A leghírhedtebb, hamisítványoktól hemzsegő könyvet a titói állam megrendelésére Viktor Novak írta. *Novak, Viktor: Magnum crimen*. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj. Zagreb, 1948. A háború alatt Belgrádban élő Novak alighanem ezzel a könyvvel tette jóvá azt, hogy annak idején, 1941-ben aláírta a náci és szerb quislingek által készített kommunistaellenes nyilatkozatot. Az újabb horvát historiográfiaiban a horvát katolikus egyház második világháborús helyzetéről szóló legalaposabb munka Kr isto 1998-ban kiadott, fentebb már idézett műve, amelynek második, dokumentumokból álló kötet számos új forrást is tartalmaz, de ennél is fontosabb, hogy hiteles formában, csonkítatlanul közöl korábról ismert, de szándékos kihagyásokkal megjelentetett dokumentumokat.

⁷ Stepinac életről: *Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac*. Hrvatski kardinal. Zagreb, 1993. (2., bővített kiadás.) Angol nyelven Stepinacról, illetve az 1946-os perről: *Pattee, Richard: The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*. Milwaukee, 1953.

⁸ Kritikusai általában felróják Stepinacnak, hogy 1941 márciusában, a belgrádi puccs után a szerb–horvát együttélés lehetetlenségéről és a pravoszlávokról diffamáló megjegyzést tett, amit sokan idéznek úgy, hogy kiragadják eredeti környezetéből. Lásd például: *Ramet, Sabrina: The Three Yugoslavians*. State-building and Legitimation, 1918–2005. Bloomington, 2005. Horvát kiadás: *Ramet, Sabrina: Tri Jugoslavijce*. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005. Zagreb, 2009. 77. Az idézet Stepinac naplójából származik, amelyet azonban valójában nem ő, hanem titkárai írtak. Így került bele az érsek ingerült kifakadása, amelyet az 1941. március 27-i belgrádi puccs horvátellenes jellege váltott ki, mert az államcsíny támogató nagyszerb körök, köztük a szerb ortodox egyház számos vezetője követelte a Cvetković–Mađek-féle egyezmény felmondását, csak végül az új kormány nem merete meglépni ezt a lépést.

⁹ MOL KÜM K 64 67. t. 93 cs.

¹⁰ *Kr isto: i. m. II. 39–40.; Benigar: i. m. (1993) 373.*

¹¹ *Stefan, Ljubica: Stepinac i Židovi*. Zagreb, 1998. 54. Stepinac e megnyilatkozását tanúsította Amyel Shromony, Shalom Freiberg egykori zágrábi főrabbi titkára a Jerusálem Postnak írt levelében, amelyben tiltakozott a lapban 1995. július 26-án megjelent hamis állítás ellen, miszerint a zágrábi érsek semmit sem tett a zsinagóga lerombolása ellen.

¹² HDA, OP Politeo, 92–94. In: *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 2. Zagreb, 1996/2. 141.

¹³ *Fontes*, 1996/2. 331–332., valamint 339–340.

¹⁴ *Fontes*, 1996/2. 341–342.

¹⁵ *Meštrović, Ivan: Nekoliko refleksija o Stepincu, povodom desetogodišnjice njegove osude*. In: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1956. szeptember, illetve *Nikolić, Vinko* (szerk.): *Stepinac mu je ime*. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. I–II. Zagreb, 1991. I. 449.

¹⁶ Stepinac usztasa vezetőkhoz írt levelein kívül – amelyeket egyébként 1946-ban az öt elítélő jugoszláv bíróság ismert, sőt általa megmentettek is tanúskodtak mellette, vagy csak szerettek volna, mert a bíró nem járult hozzá a tanúvallomásokhoz – az üldözöttekért végzett erőfeszítéseit legjobban a vatikáni források bizonyítják. A már idézett forráskiadványban jelentős helyet foglalnak el az erre vonatkozó dokumentumok: *Fontes*, 1996/2. 363–463.

¹⁷ Az állam által támogatott jelölt, Vikentije személyével szemben volt ellenállás, a Szent Szinódus rendszerrel szemben álló része Arsenije metropolita mellett volt, de a hatóságok az 1950. június 1-jei választás előtt letartóztatták őt, hogy megfélemlítsék a választói testületet, amely így 33:25 arányban a rezsim jelöltjét tette meg pátriárkának. Vikentije meghálálta a hivatalos támogatást, s még abban az évben kijelentette: „Teljes vallásszabadság uralkodik az egész országban.” (*Ramet: i. m. 259.*) Több püspököt és papot bebörtönöztek, Arsenije metropolita, valamint Varnava Nastić szarajevói vikárius 11 év börtönbüntetést kapott. A szerb ortodox egyházat ért üldöztetésekről: *Sljepčević: i. m. III. 195–197.*

¹⁸ Az iszlám vallási vezetők közül szintén sokat bebörtönöztek, a derviskolostorokat és a korániskolákat bezárták, az alapítványokat (vakufokat) államosították. *Malcolm, Noel: Povijest Bosne*. Kratki pregled. Zagreb, 1995. 263–264.

¹⁹ A meggyilkolt katolikus papokra, szerzetesekre, apácákra, teológushallgatókra vonatkozó, részben eltérő adatok: *Radelić, Zdenko: Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb, 2006. 99–102.

²⁰ *Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac*. Hrvatski kardinal, Roma, 1974. 639.; *Radelić: i. m. 105.; Akmađža, Miroslav: Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi 1945–1966. godine*. Primjer Zagrebačke nadbiskupije. Zagreb, 2003. 17–20.

²¹ A vallási ünnepek kiszorították, és szocialista ünnepekkel helyettesítették. A kultúrát igyekeztek teljesen átalakítani, számos jeles író indexre került, s sokan egészen az 1950-es évek végéig, az 1960-as évek közepéig nem publikálhattak, köztük a 20. századi horvát irodalom olyan nagyjai, mint Tin Ujević, Gustav Krklec, Dragutin Tadijanović. A történelmi személyiségek közül a Marx és Engels által reakciónak ítélt Jelačić került indexre, 1947-ben szobrárt is eltávolították Zágráb főteréről, de a Zrínyi-kultuszt is háttérbe szorították, helyette a parasztfelkelő Gubec Máté tiszteletét propagálták (igaz, utóbbit már a Horvát

Parasztpárt is dicsőítette, de nem törölte el a nemzeti hagyomány más nagyjainak emlékét). Persze az utcák többsége minden településen új nevet kapott, zömében kommunista személyek neveit, vagy egyéb, szocialista jellegű elnevezést aggattak rájuk. *Radelić*: i. m. 151–177.

²² *Jerković, Marko*: Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata (1945–1952). In: *Diacovensia. Teološki prilozi*, 1993. 92–107.

²³ Louis S. Breier, az Amerikai Zsidó Bizottság igazgatójának nyilatkozata 1946. október 10-én. *Nikolić* (szerk.): i. m. I. 222.

²⁴ Uo. 34.

²⁵ *Meštrović*: i. m., illetve *Nikolić* (szerk.): i. m. I. 447.

²⁶ Csak Bosznia-Hercegovinában 154 katolikus papot és szerzetest börtönöztek be 1945 és 1954 között, legtöbbjüköt 1945 és 1949 közt, de nem véletlen, hogy míg 1951-ben csak hármat, 1952-ben a jugoszláv–vatikáni kapcsolatok megszakadása után 19-et. Ugyanitt, ugyanebben az időszakban börtönbe került 48 ortodox pap és 110 muzulmán imám is. *Radić, Radmila*: *Država i verske zajednice 1945–1970*. Beograd, 2002. 29.; *Radelić*: i. m. 103.; Horvátországról nincsenek még egészen pontos adataink. Miroslav Akmadža szerint Horvátországban 1944 és 1951 között a katolikus egyház 236 papját és tisztségviselőjét vetették börtönbe. *Akmadža, Miroslav*: *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945–1966*. Rijeka, 2004. 65.

²⁷ *Akmadža*: i. m. (2004) 282.; *Radelić*: i. m. 308.

²⁸ Ahogyan Ivo Goldstein fogalmazott: „A hetvenes évek nemzeti apátiájában a katolikus egyház maradt a horváttság és az alternatív társadalmi emlékezet egyedüli őrzője.” *Goldstein, Ivo*: *Hrvatska povijest*. Zagreb, 2003. 358.

²⁹ Lásd például Hrvoje Cirkvenec cikkét 1999 végén a *Križ života* nevű horvát katolikus hírportálon. Idézi A Szív. Lelkiségi és kulturális folyóirat, Budapest, 2010. február, 6–7.

HALLGATÓI TELEFONOK A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ CSEHSZLOVÁK SZERKESZTŐSÉGÉBE 1985–1986-BAN

A Szabad Európa Rádió (SZER) csehszlovák anyagai között a kommunizmus hétköznapi tanulmányozása szempontjából értékes helyet foglalnak el azok a telefonhívások, amelyek a csehszlovák szerkesztőség müncheni üzenetrögzítőjére érkeztek 1985 és 1989 között.¹ A program, amely 1985. augusztus közepén indult, és amely csehül a *Vytočili jste číslo Svobodné Evropy* (A Szabad Európa számát hívta) címet viselte, hármas célt követett. Először is illeszkedett a SZER műsorszolgáltatói stratégiájához, mint a nyugati rádiós piacon működő sok adó, a SZER is igényelte a hallgatói visszajelzéseket. Az új szolgáltatás ebben az értelemben klasszikus PR-fogás volt, azzal a nehézséggel, hogy a SZER nyilvánvalóan sokkal bonyolultabb módon tudott kapcsolatot tartani hallgatóival (legalábbis a szocialista országbeliekkel), mint más rádiók, tekintve, hogy elsősorban a vasfüggöny mögötti Kelet-Közép-Európát célozta meg, és az ottani ideológiától eltérő műsorokat sugárzott.

Másrészt az új telefonos szolgáltatás és az erre épülő programok (kívánság-műsorok, kérdések megválaszolása, hangüzenetek közvetítése stb.) konkrétan részei voltak a – tömegtájékoztató eszközök terén is zajló – hidegháborúnak. Korábban a rádió egyirányúan, nyugatról keletre segített lebontani az ideológia korlátokat, némileg kiegyenlíteni, megszüntetni az egyoldalú tájékoztatást, ami abból adódott, hogy a Csehszlovákiában élő emberek nem utazhattak nyugatra, nem olvashattak nyugati lapokat, nem nézhettek nyugati tévéket stb. A gyors és modern kommunikációs eszköznek számító telefon immár Csehszlovákia irányából törte meg a kommunikációs izoláltságot, s tett lehetővé *másik irányú* és *más tartalmú* kommunikációt.² Harmadsorban természetesen bizonyos politikai bomlasztási szándék is megnyilvánult abban, hogy 1985 nyarától be lehetett telefonálni a SZER müncheni szerkesztőségébe. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez az ideológiai „hadviselés” sokkal finomabb eszközökkel zajlott a SZER részéről, mint az 1950-es vagy az 1960-as években.³

A műsorról

A *Vytočili jste číslo Svobodné Evropy* nem előzmények nélküli műsor volt. Miként a SZER minden részlege, a csehszlovák szerkesztőség is megalakulása óta iparkodott saját céljaira felhasználni a Kelet-Közép-Európából menekülőkkel készült beszélgetéseket. A kezdet kezdetén efféle műsor volt például a *Zvolili jsme svobodu* (A szabadságot választottuk), amelyben a híres száguldó riporter, Ota Gráf szólaltatott meg emigránsokat.⁴ Az 1960-as években – a SZER titkos pénzelésének csúcskorszakában – sokat javult a rádió technikai és pénzügyi helyzete, az 1980-as évekre azonban új, biztonsági kihívások érték a rádiót. Ennek igen erőteljes megnyilvánulása volt a SZER müncheni központját 1981 februárjában ért bombatámadás.⁵ Jellemző, hogy a robbantást a rádió amerikai vezetése újabb költségvetési növekmény igénylésére használta, és a szerzett pénzt nagy részben a müncheni épület modernizációjába, sok addig halogatott korszerűsítés megvalósításába fektette. Négy adótorony mellett felújították a stúdiókat, továbbá több új technikai megoldást alkalmaztak, amelyek főleg ahhoz kellettek, hogy a SZER sikerrel vegye fel a harcot az erősen zavart rövidhullámú közegben. William A. Buell szerint – aki az 1980-as években a rádió egyik igazgatóhelyettese

volt – a munkatársak hangulata szempontjából igen sokat jelentett, hogy ekkoriban újralfestették a belső tereket, és újrabútorozták a teljes müncheni épületet. A felújítás végső szakaszaként 1985 októberétől 200 új állás létesült a müncheni stúdióban, és kb. százmillió dollárba került a technikai eszközök modernizálása.⁶

Az új csehszlovák telefonos műsor a megújult körülmények között indult. A szerkesztőség 1985 nyarán, Zdeněk Šedivý vezetése alatt szervezte meg, hogy Csehszlovákiából a 00 49 előhívó után hívni lehessen a 89-2102-659-es müncheni telefonszámot. A szám éjjel-nappal hívható volt, az elhangzottakat üzenetrögzítő kazetta vette fel. A hallgatók egy sípszó után kb. két perc terjedelemben mondhatták el kommentárjaikat, és/vagy kérdezhettek. Minden egyes hívást eredeti nyelven, többé-kevésbé szó szerint legépeltek. A leírók a szerkesztőség cseh és szlovák gépirónói voltak, akik mindent szó szerint rögzítettek, amit hallottak a szalagokról: azt is, amikor valaki csak belekiáltott vagy szuszogott a kagylóba, de a hosszú megjegyzéseket és az ocsmány káromkodásokat is. A gépelt változat fejlécén szerepelt a program címe, a felvétel dátuma, a margón pedig megjelölték a magnószalag számát (pl. Tape/A 75733).

A jelek szerint a gépelők háromféle kiegészítéssel látták el a szöveget. A nem vagy nem tisztán érthető szavakat kérdőjellel jelölték meg: mint például „Poslední hit zpeváka Fredy Merkuryho (?) [Freddie Mercury (?) énekes utolsó slágere]”. Ezenkívül szavakkal leírták a rögzített hanganyag nem verbális részeit („nevetés”), továbbá rögzítették a telefonkapcsolat zavaró momentumait („megszakadt” vagy „érthetetlen”), följegyezték, ha a hang alapján következtetni lehetett a hívók kilétére vagy számára („néhány lány, valószínűleg fiatalok”, „két hang”, „másik hang”), esetleg ha a hívás többször megismétlődött („ez a hívás még kétszer megismétlődött”). A gépelők végül aláhúzták azokat a szövegrészeket, amelyekre szerintük a szerkesztőségből valakinek reagálnia kell. Ezek között az első olvasáskor aláhúzott szavak és mondatok között a szerkesztőségnek szánt köszönetet éppúgy találunk, mint politikailag érzékeny dolgokat.

Ha sok hívás érkezett, naponta többször is leírták azok szövegét, s ilyenkor följegyezték a gépelés pontos óráját. A hangzó anyagot és az átíratot a SZER magas beosztású munkatársai, George R. Urban igazgató⁷ és Zdeněk Šedivý, a csehszlovák szerkesztőség vezetője automatikusan megkapták, a többieknek pedig kérésre kiadták. A teljes legépelt szöveget először a felelős szerkesztők olvasták, akik a lényegesnek ítélt részeket megjelölték, majd a kiemelt cseh és szlovák szövegekből rövidített angol nyelvű kivonat készült.

Mivel a hívások, a hallgatói reakciók különösen a műsor indulásakor tüntek újdonságnak és érdekesnek, ezért tanulmányunk a program első fél évére, az 1985. augusztus és 1986. február közti hívásokra koncentrál.⁸ Tartalmi-tematikai értelemben az első fél év hívásai meglehetősen vegyes képet mutatnak. A hívások között alapvetően hallgatói reflexiókat találunk a SZER műsoraival, valamint kérdéseket a kül- és belpolitikával kapcsolatban, a Csehszlovákián kívüli életéről, az emigrációról stb. Fel-tűnően nagyszámú hívás vonatkozik a fiatalok életére, ellenben viszonylag ritka a vallási tematika. Érdekes színfoltot képviselnek az üzenetrögzítőre mondott politikai viccek, és mosolyt fakasztanak a bekiabálások („Life is life!”), meg azok a telefonálók, akik mindössze annyit mondtak: „csak kipróbáltuk, lehet-e [hívni a számot]”. A telefonoknak nemcsak a tartalmuk, hanem a *hangnemük* is tanulságos. Érdekes megfigyelni például az írásban rögzített szövegek beszélő szándéka szerinti modalitását, pontosabban a téma és a hangnem közti összefüggést: amíg a hozzászólások (komment) műfaji kategóriájában rendszerint valamilyen politikai témát hallhatunk, addig a

kérdések között a sportra és a könnyűzenére vonatkozóak dominálnak. Lehangolóak viszont a nemritkán nagyon ocsmány káromkodások, valamint a nyilvánvalóan mentálisan zavart emberek üzenetei.⁹ Összességében ezek a vegyes tartalmú telefonok mégis hűen tükrözik az 1980-as évek Csehszlovákiájának husáki pangását, politikai levegőtlenységét, el- és bezártságát, a kor félelmekkel teli légkörét, valamint krónikus szabadsághiányát.

Politikai tartalmú hívások

A betelefonálóknak voltak visszatérő témáik, de értelemszerűen leginkább az aktuális eseményekre reagáltak. Az állandóan visszatérő politikai témák élén 1968 állt. Idesorolhatók a reformer Alexander Dubčekre (1921–1992) és a normalizátor Gustáv Husákra (1913–1991) vonatkozó megjegyzések és kérdések is: „Szeretném megkérdezni, mi van Dubčekkel. Nálunk nem hallani róla semmit”; „Szeretnék Husák életéről hallani, mit csinál, hogy él”. A SZER megemlékező műsoraira számos reagálás érkezett, sokakat foglalkoztatott – *1985 nyarán vagyunk!* – 1968 emlékezete, köztük olyanokat is, akik nem voltak közvetlen résztvevők: „Én a 68-as eseményeket csak mint kisfiú éltem át, és ezért most a 21-e körüli napokban különösen intenzíven hallgattam a rádiójukat”; „Szeretném önöket biztosítani, hogy számomra 1968 nem csupán halott múlt.” A másik rendszeresen ismétlődő nagy téma a helsinki konferencia és a Charta '77, annak nyilvánvaló jeleként, hogy a rádió tudatosan tartotta napirenden az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBESZ) zárónyilatkozata 1975-ös aláírásának 10. évfordulóját. A nyugati hallgatók konkrét kérésekkel jelentkeztek: „Uraim, az a kérésem volna, el tudnák-e küldeni nekem Václav Havelnek azt a levelét, amit júliusban az amsterdami békekongresszusra küldött. A címem: Karel Horský, Obach 5, 8712 Stafa, Svájc.” A csehszlovákiaiak inkább reflexiókat közöltek: „Javaslom, hogy rendszeresen közöljenek információkat a Chartáról”; „Szorítunk a chartásoknak, ők ennek a földnek a sója”; „Nem láthatom a [disszidált] testvéreimet, mert az az ország védelmével, biztonságával és belső rendjével ütközne. Ez konkrét bizonyíték arra, hogy nálunk több mint tíz éve miként valósul meg a helsinki konferencia.”¹⁰

1968 és a helsinki zárónyilatkozatra tett megjegyzések után a különféle egyéb politikai eseményekre tett utalások következnek. A csehszlovákiai hallgatók roppant változatosan reflektáltak a rádió híreire: a *gazdaságra* („Meg lehet-e itélni államunk gazdasági teljesítménye alapján, hogy ez a rezsím meddig lehet még hatalmon, vagy esetleg mikor bukik meg”), a *vallási témákra* („Szeretnék részleteket megtudni Velehradról;”¹¹ „A Szent István-templomból közvetített miséket szeretem a legjobban”), a *közbiztonságra* („A legszívélyesebb üdvözlét zólyomi lakosoktól, olyan emberektől, akik rosszabb helyzetben vannak, mint a koncentrációs táborok lakói voltak Hitler alatt... Az élet a létező szocializmusban annyit sem ér, mint egy elvesztett gomb”), nagyon ritkán a *környezetszennyezésre* („A hír az észak-csehországi Ústí nad Labemben történt környezetszennyezésről szól”). A külpolitikai témák között fölbukkan a *feketé emberjogi mozgalom* („Igaz-e, hogy a feketéket terrorizálják és lönek rájuk, ahogy itt mondják?”), az *USA külpolitikája* („Miért nem csatlakozik az USA a szovjet atomkísérlet-moratóriumhoz?”), a *Vörös Brigádok* („Tudnának-e mondani valamit az olaszországi Vörös Brigádokról?”), valamint a *munkanélküliség és az ürhajózás*.

A beérkező telefonokat azonban összességében a belpolitikai témák uralják, tartalmuk politikai értelemben vett legjellegzőbb rétege pedig a kommunista rendszer

burkolt vagy nyílt kritikája. Sokan azzal a kéréssel fordultak a müncheni rádióhoz, segítsen nekik elhagyni az országot, vagy ahogy akkoriban mondták: disszidálni. „Azzal a kéréssel fordulok önökhöz, mint utolsó lehetőséghez, lehetőségük szerint segítsenek, hogy emigrálni tudjak a CSSZSZK-ból. A rezsim folyamatosan üldöz engem és a feleségem, mivel nem értünk egyet a kommunizmussal. Az önök bármely feltételét elfogadjuk. Válaszukat ma, augusztus 20-án fogom várni 21 és 22 óra között, amikor az adás viszonylag jól hallható, Rozmárín jeligére” (1985. augusztus 20.); „Két fiú vagyunk, nem tetszik nekünk itt, és szeretnénk elmenni innen, lehetőség szerint minél hamarabb” (1986. január 9.); „Szeretném megtudni, hogyan mehet nyugatra, akinek nincs ott rokona vagy ismerőse. 40 év körüli vagyok, és részben nem ismerem a nyelvet” (1986. január 15.). Mások nyíltan hírforrásul ajánlottak: „Lehetséges volna-e, hogy az önök valamelyik munkatársával találkozom?”; „Szívesen találkoznék az önök valamelyik munkatársával nálunk, hogy elmagyarázzam neki, hogyan működnek a dolgok a színházban.”

Nagyon sokan mondtak a magnóra hangulatjelentésnek vagy hírnek beillő hozzászólásukat. Az általános hangulatjelentéseknél („Azt mondhatom, hogy rettentő nagy kupleráj van itt”; „Semmit nem ér az egész, egyáltalán semmi nem történik itt, ez minden”) érdekesebbek azok a konkrét hírek, megfigyelések és jelentések, melyeknek a spektruma a naiv kérdésektől a munkahelyi megfigyelésekig és helyi pletykáig terjedtek. („Nálunk, a Nimburgi járás tele van oroszokkal, akik úgy viselkednek, mint otthon. Mindenhol körülöttünk orosz támaszpontok vannak. Meg tudnák mondani nekünk, miért?”; „Duda úr, egy besúgó, lelőtte a saját feleségét”; „A középiskolákban általános... a protekció és a lefizetés. Nem azért tanítanak, hogy valamit megtanítsanak, hanem csak azért, hogy a tanulók igazolást kapjanak a személyi igazolványukba”; „Úgy döntöttem, elmondok önöknek pár lényeges tény, ami a késmárki középiskolára, gimnáziumra vonatkozik. Ami az alkoholizmusra vonatkozik, az igazgató elvtárs már többször volt elvonókúrán. Itt, Késmárkon ő egy közismerten kiérdemesült alkoholista.”)

A beszámolók között jelentős helyet foglal el a gazdasági rendszer kritikája: „Az egységes földműves szövetkezetünkben hétfőn az emberek 23%-a jött munkába. Kedden 27%-a, szerdán 33%-a, csütörtökön 36%-a, pénteken pedig az emberek 47%-a nem jött munkába. Ez azt jelenti, hogy nálunk a munkások kb. egyharmada dolgozik. Ennek ellenére jól megvagyunk, és építjük a szocializmust”; „Azt kérem, hogy adják le a műsorban a panaszainkat, amit a vágbesztercei ČSAD [autóbusz-közlekedési vállalat] vezetése ellen mondunk.” Egyesek aprólékos adatokat szolgáltatottak helyi közösségek egészségi állapotáról: „Megállapítható, hogy az emberek 69%-a tüdő- és légcsőrákban hal meg. Egy év alatt rákban itt, a pelhřimovi kórházban 711 ember halt meg”; „A Krásné Lípa-i pszichiátriai intézetben már két éve nincs szakképzett pszichiáter.”

Érdekes rétege a telefonoknak a hangszalagra mondott politika vicctár. Jellemző, hogy a legjelentősebb politikai hírek milyen gyorsan vicc formáját öltötték. A lefordítható viccek közül álljon itt két ízelítő: „– Tudják, mi lesz, ha egy gorilla kereszteződik egy bacsával [baca: hagyományos szlovák pásztor]? – Gorbacsov.” „Találkozik az orosz, az amerikai és a cseh. Megkérdezik egymástól, ki milyen házban lakik. A cseh azt mondja: na, nekem kettő plusz egyem van. Az mi? Tudjátok, két szoba és egy konyha. Az amerikai azt mondja: nekem kettő plusz kettőm van. És az mi? Két villa és két garázs. Jelentkezik az orosz: na, nekem nyolc plusz hármam van. Hát az meg mi? Három méter mély bunker (*zemljanka*) nyolc métere az úttól” (1985. szeptember 6.).

Ezekben a Csehszlovákiából küldött belső-helyi információkban – amelyek természetesen nem feltétlenül voltak mindig igazak vagy pontosak – legalább három dolog figyelemre méltó. Egyfelől önmagukban, tehát igazságtartalmuktól függetlenül kifejezték a hallgatók szembenállását a rendszerrel, de legalábbis az azzal való egyet nem értést. Másfelől ismerve a SZER példásan alapos adatfeldolgozó rendszerét az értékelési részlegen (RES) belül,¹² ötletként és értékes pluszinformációként is szolgálhattak a hírgyűnökségnek. Ugyanakkor viszont ez a *hírgyűnökségi tevékenység* Csehszlovákián belül nem volt veszélytelen vállalkozás. Mindazokra, akik e híreket szolgáltatták, nem úgy tekintettek hazájukban, mint akik egyszerűen kritikusak a rendszerrel szemben, hanem mint belső ellenségek, ellenséges ügynökök. Közülük is a disszidálni szándékozók és a személyesen följárnlakozók alkották azt a két jól körülhatárolható csoportot, amelyeknek tagjai a törvény betűje szerint a hazaárulás büntetetté kockáztatták.

Érdemes röviden szót ejteni még azokról az ingerült és provokatív telefonhívásokról, amelyek a SZER-t kritizálták, dehonesztálták vagy egyenesen durván, trágár módon káromolták. Azok, akik elégedetlenségüket bővebben is kifejezték, ilyeneket mondtak, rendszerint cseh nyelven és némi vulgármarxista beütéssel: „Itt az ideje, hogy eltűnjetek az éterből, és másból éljete meg. Karl Jezdinský urat, aki az USA-ból jelentkezik, ismerjük. Egy cionista ügynök és világsavargó” (1985. szeptember 1–2.); „Hát, önök nem éppen szabadok. Ez csak egy pompázatos cím. Önök azok közé a menekültek közé tartoznak, akiknek nem tetszik a mi gazdag életünk, amit jó munkával alakítottunk ki, és amihez önöknek két balkezüük van. Önök nem akartak dolgozni. Ezért választották a saját hazájukból való elmenekülést, amely hazát most különféle eszközökkel mocskolják. Szégyelljék magukat azokért a kitalációkért, amelyeket nyilvánvalóan az önök kenyéradó gazdái fizetnek meg jól. Sem a becületes emberek, sem mások nem hisznek maguknak. Még egyszer elmondom, szégyelljék magukat a rémhírek terjesztése miatt. Remélem, meghallgathatom az önök hullámhosszán, amit mondtam. Köszönöm” (1985. augusztus 24.); „Na szóval, figyeljenek jól! Fejazzék be a nemzet mérgezését, rendben? És kezdjenek valami mást csinálni. A világon sok dolog van, amit meg kéne csinálni, és nem a levegőt mérgezni a mi köz társaságunkban. Viszontlátásra” (1985. szeptember 7.).

Sport- és könnyűzenei témájú hívások

A szalagon rögzített legkonstruktívabb hozzászólások két témakörben: a sporttal és a könnyűzenével kapcsolatosan hangzottak el. A politikai tartalmú hívások mellett ez a két témakör kitűnik mennyiségi tekintetben is, ráadásul ezekre vonatkoztak a legkonkrétabb kérdések és kérések. A két téma iránti nagyfokú érdeklődés alapvetően abból adódott, hogy a hidegháborús légkörben a kommunista Csehszlovákia elzárkózott a világtól. A hallgatók egyszerűen nem fértek hozzá számos hírhez, és sok olyan dolog volt, amelyről rendelkeztek bizonyos információkkal, vagyis amelyekről valahonnan tudtak, s amelyekre kíváncsiak voltak, de saját hazájukban különböző okok miatt nem kaptak elégséges tájékoztatást.

A legtöbb könnyűzenei számot azért kérték, mert a csehszlovák piacon bizonyos zenék egyszerűen nem voltak hozzáférhetők. Vége-hossza nincs az efféle kéréseknek: „Szeretném, ha lejátszanának valamit az Accept együttestől. És ha lehetséges volna kicsit közelebről megismerkedni a Beatles repertoárjával”; „Kérek egy számot az ACDC-től”; „Szeretném hallani Michael Jackson legújabb felvételét”; „A Rol-

ling Stones Lady Jane című számát szeretném hallani”; „Szeretném hallani a Deep Purple-t, és szeretnék előfizetni a Pop Rock vagy a Bravo folyóiratokra”; „Egy számot szeretnék kérni a Led Zeppelintől”. Nagyon sokan kérték a Kiss, a Black Sabbath és a Scorpions számai; „Két szakmunkásképzős Léváról Falco Jenny című számát kéri lejátszani”; „Valamilyen számot a Twister Sisters legújabb lemezéről” stb.

A könnyűzenei kérések feladói két nagy csoportra oszthatók aszerint, hogy mennyire, milyen mértékben voltak tudatában saját „rendszerellenes tevékenységüknek”. Az első csoporthoz tartozók, akik a zenei kérések feladóinak legalább felét alkották, látszólag nem voltak tudatában, hogy zenei kéréseik Csehszlovákiában ideológiai megütközéseket válthatnak ki. Erre az utal, hogy bár sok, sőt nagyon sok zenét kértek, mégis csak a legkritikább esetben jelezték, miért kéri az adott számokat. Éles ellentétben a politikai és sportkérdésekkel, az ő esetükben még a leghosszabb indoklások sem mutatják a politikai tudatosság jeleit, sőt ellenkezőleg, inkább naivnak hatnak: „A punkra vonatkozólag szeretnék önökhöz egy kérdést intézni. A körülöttem lévő emberek, nevelők és így tovább azt mondják, hogy a punk valójában a fasizmus propagálása, de én ezt nem hiszem el. Mikor keletkezett, hol keletkezett, és bocsánat, valójában ki alapította, melyik országban keletkezett?” (1985. augusztus 22.)

A zenekérők másik, némileg kisebb csoportja egyértelműen tudatában volt, hogy a kommunista diktatúra ellenségesen viszonyul több modern zenei áramlathoz, s ezért Csehszlovákián belül tiltott, sőt üldözött műfajnak nyilvánította a rock, a heavy metal, a punk és más korabeli zenei stílusokat. E csoport tagjai nemcsak hogy helyi, tehát csehszlovák zenéket és együtteseket kértek, de rendszerint bele is mondták a telefonba, hogy ezek „betiltott együttesek”: „Az utóbbi időben nálunk, főleg a fiatalabbak között, megnőtt Karel Kryl népszerűsége” (1985. augusztus 23.);¹³ „Ha beszélhének a csehszlovák énekesnőről, Jana Kratochvílováról és a CSSZSZK-ban elnyomott rockzenéről” (1985. augusztus 28.);¹⁴ „Hogy megy a sora a mi legjobb dobosunknak, Jiří Hrubešnek, a híres Pražský výběr együttesnek, akik nemrég megszöktek” (1985. augusztus 31.; 1985. szeptember 4.); „A fiatalok itt nálunk akadályoztatva vannak, és kérem, játsszanak valamit az Opus együttestől”; „Érdekelne minket, hogy az Opus tényleg emigráns csehszlovák állampolgárokból áll-e” (1985. szeptember 1–2.; 1985. szeptember 7.).

A zenéket kérők különbözősége – a politikai tudatosságon túl – a műveltségi szintben és az eltérő zenei ízlésben is megnyilvánult. Míg a politikailag tájékozatlan zenekérők szakmunkásképzős tanulók voltak, és jellemzően külföldi számokat kértek, a politikailag tudatosnak nevezhető telefonálók a tanultabb réteghez tartoztak, és igen jellemzően hazai, de *hazájukban tiltott előadókat akartak hallani Münchenből*. Mindazonáltal közös a két csoportban, hogy mindkettő – az egyik akarva, a másik akaratlanul – ideológiai kihívást, azaz politikai veszélyt jelentett a hatalom számára belföldön azáltal, hogy nonkonformitásuk potenciálisan megtörhette a kötelezően követendő marxista–leninista ideológiát. Mindkét csoportot jellemzi a nyugatos kapcsolat, a korabeli nyugati mintájú modernitás iránti vágy, illetve hogy követték és ismerték a korabeli nyugati könnyűzenei kultúrát. Mi sem árulkodóbb a zenék újdonság voltáról, mint az, milyen nagy gondot okozott a gépirónóknak helyesen leírni az együttesek nevét: „Zahrát skupinu *Alfavi!*”; „Kdybyste nám mohli zahrát něco z posledního elpíčka od skupiny *Aeron Maden*”; „Nahrávok skupiny *Six Pistols* alebo inachšie punkerské skupiny”; „Či by ste mi mohli pustit' skupinu *Akcept*”.

A telefonon keresztül kért könnyűzene minden esetben alternatívát, kihívást jelentett a kulturális sokszínűséget tiltó kommunista Csehszlovákiában. A csehszlová-

kiai betelefonálók nyilvánvalóan tudták, hogy kedvenc zenéjüket belföldön nem szerethetik be, még akkor is, ha esetleg például a legújabb lemezek korabeli hiányának okairól nem volt pontos fogalmuk. E tudatlanságra utal, hogy a fiatalok a popzene ügyét csak ritkán kötötték össze – legalábbis explicit módon – a lázadással vagy a politikai szabadság kérdésével. (A ritka példák egyike: „Halló, a kroměříži undergroundok üdvözlik megszállásunk 17. évfordulóját.”) Egyébként bármilyen okból került is sor a fenti kívánság-telefonokra, az efféle zenei kéréseket minden magára adó, a hallgatót kiszolgálni igyekvő rádióadó teljesítette volna. Az pedig végképp elgondolkodtató, hogy az erős technikai zavarás miatt rossz vételi viszonyok ellenére, vagyis a nagyon rossz hangminőség dacára mégis milyen sokan kértek zenét a SZER-től.

A hallgatók sporttal kapcsolatos megnyilvánulásainak legnagyobb része egyszerű és őszinte érdeklődés volt olyan sportesemények, illetve sportolók iránt, amelyekről, illetve akikről Csehszlovákiában nem vagy csak keveset hallhattak: „Szeretnék több sporthírt hallani”; „Híradást szeretnék Fluashing Meadow-ból, mert a mieink ezt nem közvetítik”; „Björn Borgról”; „Szeretném megismerni a kanadai-amerikai NHL játérendszerét.” Idetartoztak egyes hallgatók teljesen természetesnek tartható rajongói kapcsolatteremtési kísérletei is: „A fiam, Marek nevében beszélek, aki a michalovcei Pavol Hora Gimnázium harmadik osztályát fejezte be. Arra kéri önöket, adják meg neki pár teniszstár címét, mint [Jimmy] Connorsét, [John] McEnroét vagy [Ivan] Lendlét. Esetleg teniszklubokét az NSZK-ban vagy az USA-ban” (1985. augusztus 24.).

A telefonokból az is egyértelműen kiderül, a Csehszlovákiában hallható sporthírek *belpolitikai-ideológiai okokból* voltak hiányosak, mert bizonyos témák tabunak számítottak. Konkrétan a nyugatra szökött sportolók élete tartozott ide: „Hallhatnánk valamit azoknak az ismert személyiségeknek az életéről, akik Csehszlovákiából nyugatra mentek? Például színészekről vagy sportolókról?”; „Hol van [Petr] Klíma, a jégkorongozó Klíma?” Mit mondott a teniszező Martina Navrátilová, és hogyan él a teniszező Ivan Lendl, akik mindketten disszidensként jutottak az USA-ba. Milyen ingatlanjaik vannak? Milyen eredménnyel játszanak a disszidens cseh jégkorongozók? Effélék voltak a leggyakoribb kérdések, amelyekre a csehszlovák sport-szerkesztőség tagjai szívesen és gyorsan adtak választ. Ezt már csak azért is könnyen meg tudták tenni, mert a szerkesztőség az egyik legerősebb személyi összetétellel rendelkezett.¹⁵ Jelentős munkatársai közé tartozott az osztály akkori vezetője, Karel Jankovský-Drážďanský, továbbá itt dolgozott helyettese, Jiří Maláček, valamint Pavel Pecháček és az egyébként zenész Karel Kryl. A további munkatársak között volt a nyolcvanas évek közepén Vlasta Lorenc, dr. Jan Michal, Vojtěch Vogel és Richard Belcredi.¹⁶ A sport iránti óriási érdeklődésre és a sportban rejlő propaganda erejére való tekintettel a csehszlovák szerkesztőség sportosztályának nagy befolyása volt a szerkesztőségen belül és időnként azon kívül is. (A sportosztálynak tulajdonított nagy jelentőség jele volt, hogy 1972-ben az olimpia előtt diplomáciai körökben elterjedt az a valószínűleg rémhír, hogy ha a SZER munkatársai akkreditációt kapnak a müncheni olimpiára, a Szovjetunió sportolói elutaznak a helyszínről. A konfliktus úgy oldódott meg, hogy a SZER rengeteg jegyet vásárolt a sportrendezvényekre, így mintegy 20 szerkesztője kvázi nézőként dolgozott az olimpia eseményein.) Nem véletlen, hogy az egyik leghallgatottabb program a Sportovní zápisník (Sportnotesz) volt. A műsorban a hallgatói telefonokra a sportosztály nevében Karel Janovský-Drážďanský válaszolt minden csütörtökön 22.20-tól, később 22.30-tól; a műsort másnap kétszer megismételték, 8.15-kor és 13.30-kor.¹⁷

Kik hívták és hogyan hallgatták a SZER-t?

A telefonátiratok alapján kísérletet lehet tenni annak megválaszolására, kik hívták 1985–1986-ban a SZER telefonszolgálatát. A SZER-t nyugati emigrációból hallgatókkal ellentétben, akik rendszeresen megadták a teljes nevüket és pontos lakhelyüket, időnként a telefonszámukat is, a Csehszlovákiából telefonálók a legritkább esetben mutatkoztak be. Ha mégis, akkor a keresztnévüket és tágabb lakóhelyüket (például: „Podolie z okresu Trenčín”) adták meg, de nagyon sokan ezt sem. A teljes névvel és címmel jelentkezők száma elenyésző (ritka kivétel például: „Volám z Olomouce, číslo 33841, inženýr Silav”), ám róluk is gyanítható, hogy nem mindig a valódi nevüket és címüket mondták a telefonba. A Csehszlovákiából hívók óvatosak voltak, féltek, hogy a kapitalista nyugatra irányuló telefonhívás miatt bajuk származhat az állambiztonsági hatóságoknál, és ebbéli aggályukat sokan bele is mondták a kagylóba.¹⁸

A név titokban tartása vagy a jeligés hívás azért is indokolt volt, mivel a telefonok egy részét közzétették a SZER következő napi műsoraiban, illetve mivel egyes kérdésekre a szerkesztőség konkrét választ küldött. Ezért használt nagyon sok betelefonáló jeligét. A választott jelige (csehül és szlovákul is „značka”) legtöbbször a *lakóhely* megnevezése volt („Turčianský Martin”; „Jagr-Brno”), néha egy *szám* („2063”; „Itt a római kettes”), máskor utalás a *vallási felekezetre* („Luterán”) vagy a *politikai nézetre* („Eltársak”). Az esetek kisebb részében a jeligét a *fantázia* szülte: „Fekete puma”; „Smetana”; „Rozmárýn” stb. Jeligének kell tartanunk a formailag nem, de tartalmilag nyilvánvalóan *álneveknek* számító elnevezéseket is, mint például „Jarda, a Kelet Füle”; „Itt Jirka Antennácska”; „Antihuszákék” stb.

A hívók életkorát, lakhelyét, társadalmi státuszát stb. csak közvetett adatok alapján lehet azonosítani. Mivel azonban a grammatikai-nyelvi jelek, amelyek a hívók kilétére utalnak, meglehetősen egyértelműek, elég határozottan meg lehet rajzolni a tipikus betelefonáló profilját. A tipikus vagy átlagos betelefonáló ennek alapján: nagyobb cseh városban élő és legalább középfokú iskolázottsággal rendelkező fiatalabb férfi (30–50 között), aki a politika mellett érdeklődik a szórakozás valamilyen fajtája iránt is (zene, sport).

A telefonálóról elmondható, hogy sokkal többen hívták a SZER müncheni telefonját Csehországból, mint Szlovákiából, és a hívók jellemzően inkább városból hívtak, mint faluról. A források adatgazdagsága ellenére a hívók pontos lakóhelyét az átírt szövegek alapján több ok miatt problematikus megállapítani. A gépirónők a szövegekben rendszeresen keverték a cseh és a szlovák nyelvet, illetve hajlamosak voltak belekeverni saját anyanyelvüket, ami az esetek többségében a cseh volt. A cseh és a szlovák egy szövegen belül való következtetlen váltakozása igen gyakori az átiratokban (pl. „Zdraví vás východní Slovensko”). A helyzetet bonyolítja, hogy a korabeli Csehszlovákia etnikai viszonyaiból adódóan a szlovák országrészből nyugodtan érkezhettek cseh nyelvű hívások, s ez fordítva is előfordulhatott, tehát Csehországból is jöhetett szlovák nyelvű hívás, bár kisebb gyakorisággal. Mindez fokozottan igaz volt, ha a hívás városi közezből érkezett, márpedig mint láttuk, a telefonálók jellemzően városiak voltak. A helyesírási szabályoknak a gépelt szövegekben való következtetlen alkalmazásából is azt lehetne leszűrni, hogy a hívások tartalmának nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a hívók földrajzi hovatarozásának. Mégis érdekes módon azokba a rövidített összefoglaló jelentésekbe, amelyeket angol fordításban megküldtek a többi szerkesztőségnek is, hangsúlyosan fontosnak tartották beleírni, hogy a hívások

körülbelül egyharmada a szlovák országrészből érkezett. A telefonhívások között semmiféle utalást nem találtunk arra, hogy a müncheni számot csehszlovákiai magyarok hívták volna; erre semmilyen nyelvi, földrajzi vagy tematikai jel nem utal.

Az egyes telefonálók pontos életkorát a szövegátiratok alapján lehetetlen megállapítani, az azonban biztos, hogy a vizsgált időszak telefonálóinak legalább ötöde 16 és 25 év közti fiatal volt. Tőlük származott a sport- és a könnyűzenei osztályokhoz érkező kérések java, és érdekes módon épp ők voltak azok, akik rámondták életkorukat a hangszalagra: „Én a 68-as eseményeket csak mint kisfiú éltem meg”; „Most nyáron fejeztem be a főiskolát”; „16 éves vagyok”; „Érettségi után vagyok”; „A fiatalok itt akadályoztatva vannak” stb.

A hívók túlnyomó többségükben, körülbelül 90%-ban férfiak voltak. Erre nemcsak a nagyon kevés női keresztnév utal („Üdvözlí önöket Viki”), hanem a pontos azonosítást a hangszalag lehallgatása nélkül is egyértelművé teszik bizonyos nyelvi jelek. Például az igék toldaléka a múlt idő esetében mindkét nyelvben mutatja a beszélő nemét. A telefonálók foglalkozására és iskolázottságára nagyon kevés utalás található („Doktor Ústi [nad Laběm]-ből”; „ Blažkovič mérnök Pozsonyból”; „Legdrágább barátaink. Fogadjátok a zólyomi erdészeti és faipari főiskola munkatársainak szívélyes üdvözlétét”), sokkal többet árul el a hívók műveltségi szintjéről az alkalmazott nyelv stilsztikája. A nyelvi szerkezetek és fordulatok, a megszólalás hangneme, s egyáltalán a témafölvetés mikéntje alapján állítható, hogy inkább a tanultabb réteg tárcsázta a müncheni számot.

A telefonos visszajelzésekből sok minden kiderül, hogyan, milyen körülmények között hallgatták az 1980-as években Csehszlovákiában a SZER-t. Noha akkoriban már Csehszlovákiában sem volt olyan agresszív a rádióhallgatás kriminalizációja, mint korábban, a hallgatók mégis úgy érzékelték, hogy a telefonszolgálat igénybevételel félelem kíséri: „Egy sor érdekesség van, amit kérdezni vagy mondani szeretnék, de sajnos félek, mert holnap már jöhetnek értem.” Ugyanez a félelem nyilvánult meg az állambiztonságra tett sok utalásban, sőt üldözöttség-érzetben („Engem itt megfigyelnek minden sarkon”).

A szerkesztőség első összesítése alapján – amely az 1985. augusztus 14–28. közti hívásokat vette számba – az első 15 nap alatt 1650 hívás érkezett Csehszlovákiából, tehát naponta körülbelül 110 hívás. A hallgatók az üzenetrögzítőn rendelkezésükre álló két percet általában nem használták ki, a hívások túlnyomó többsége ennél sokkal rövidebb, igen sok csupán egy-két mondat volt. A szerkesztőség 1985. augusztus végi újabb jelentése már pontosabb adatokat közölt: „Egy nap átlagosan 29 megvalósult hívást kapunk, körülbelül 115 sikertelent, amikor vagy nem szólnak bele, vagy leteszik.” Az összesítésekből úgy látszik, hogy miközben idővel a hívások átlagos napi száma stagnálni kezdett, nőtt a sikertelen betelefonálásoké. Nagyjából négy hónappal a műsor indulása után, 1985. december 23-án már csak 9 megvalósult beszélgetést regisztráltak, ellenben 29 sikertelent. Ebből arra következtethetünk, hogy fokozatosan csökkent, pontosabban idővel kampányjellegűvé vált a telefonszolgáltatás iránti érdeklődés.

A vételi körülményekkel kapcsolatban a hallgatók elmondták, hogy a SZER-t szombaton és vasárnap könnyebb volt hívni, mint hétköznap, másfelől este nemcsak a vételi lehetőségek voltak jobbak, hanem betelefonálni is könnyebb volt, mint napközben. Nagyon sok panaszüzenet érkezett a rossz vételi lehetőségek miatt. „Rosszul halljuk önöket” – üzenték sokan sokfelől, de különösen a pozsonyiak („Pozsonyban nagyon gyöngén hallani az adást”). Ezekre a panaszokra reagálva egyesek jelentést küld-

tek a zavaróállomások elhelyezkedéséről („A zavaróállomás a kiskertekben van, nem messze Dévénytől”), megint mások részletes tanácsokat küldtek a jobb vételi lehetőség elérésének technikái fortélyairól.

A hallgatók beszámolóiból megtudjuk, hogy kialakult a *hobbikerti rádióhallgatás*. Ilyen rádióhallgató csoport volt például a telefonszolgálatot többször hívó „ostravští chatáři” [ostravai hétvégi házasok]. A SZER csehszlovákiai hallgatói kimentek a lakóhelyük közelében lévő hétvégi házba és kiskertbe (ún. chatára), ahol nemcsak tisztábban tudták venni az adást, hanem zavartalanabban is hallgathatták: „Egy kis munkám akadt a kiskertben, és ott teljes erővel és félelem nélkül hallgathattam önöket”; „Ha van rá mód, családostul hallgatjuk önöket... legtöbbször a hétvégén, Prágán kívül, ahol a rádióállomást nem annyira zavarják”.

A hívások visszaigazolták, hogy a rádió részéről jó ötlet volt a szolgáltatás bevezetése. A SZER a telefon által a korábbinál jóval több és jóval aktuálisabb hallgatói visszajelzést kapott, ráadásul a közvetlen vonal több nehézséget is képes volt legyőzni. Egyfelől legyőzte a kommunista cenzúrát, hiszen a telefonhívásokat nem lehetett úgy kontrollálni – pláne megakadályozni –, mint a nyugatra küldött postai küldeményeket.¹⁹ Másfelől a telefon legyőzte az emberi kényelmet: „Soha nem voltam képes önöknek írni, nem is tudtam, hogyan kell, és hogy a levél megérkezne-e.” Egyszerűen a legtöbb embernek könnyebb volt telefonálni, mint tollat ragadni és levelet írni, arról nem is beszélve, hogy ezek a hallgatói reakciók aktuálisabbak és közvetlenebbek voltak, mint a hetekig két ország között kóválygó postai levelek. Az aktualitás értékének a szerkesztők teljes mértékben tudatában voltak: a csehszlovák szerkesztőség munkatársai saját bevallásuk szerint a lehető leghamarabb igyekeztek válaszolni a hallgatói kérdésekre.²⁰

Mit kezdett a telefonokkal a SZER?

Az 1985-ben bevezetett telefonszolgáltatás értékelése szempontjából nem elhanyagolható, hogy mit kezdett a SZER a telefonokkal, azaz mit olvastak, mit hangsúlyoztak belőlük a csehszlovák szerkesztőségben. A kiértékelés egyik jeleként már a gépirónók aláhúztak, kiemelték egyes szavakat, mondatokat. A második hullámban a szerkesztők tették ugyanezt, kijelölve, aláhúzva vagy a hosszabb szövegegységeket jól láthatóan bekeretezve azokat a jelenségeket, gondolatokat, amivel foglalkozni kellett. Az aláhúzásokból úgy látszik, leginkább az őszinte és közvetlen hallgatói reakciókat, s természetesen elsősorban a konkrét műsorvezetőknek, műsoroknak címzett megjegyzéseket, adott esetben elismeréseket látták szívesen. A csehszlovákiai hallgatók szinte minden műsorra reflektáltak. Noha egyértelműen a belpolitikai témák domináltak, a hallgatók nem hagyták szó nélkül a sport-, a zenei, a hír-, a kulturális, az irodalmi (pl. „Franz Kafka művei”) műsorokat sem, egészen különös kérdések is elhangzottak a hírek nyomán („Engem az érdekelne, hogy a Challenger űrhajósai be voltak-e biztosítva”).²¹ Ezek a viszonylag gazdag és közvetlen hallgatói visszacsatolások nyilvánvalóan fontosak voltak a rádiós szerkesztők számára. Mivel azonban minden szentnek maga felé hajlik a keze, a telefonok értékelésében is érezhető némi elfogultság, mert miközben a megdicséért szerkesztők-műsorvezetők nevét majdnem mindig kiemelték, addig aláhúzott kritikai megjegyzés alig található a lapokon. Bizonyos műsorjavaslatokra azért általában felfigyeltek: „Jó volna a SZER programjába illeszteni rendszeres tanácsadást a csehszlovák hadseregről és hadseregekről.”

A szerkesztőség világlátására és szándékaira is utal, hogy a sport- és zenei kéréseket már a gépelők aláhúzták. Ezenkívül rendszerint aláhúzás, tehát figyelem kísérte az emberjogi és vallási jellegű panaszokat, megjegyzéseket. Megjelölték a személyeknek szóló üzeneteket is, hiszen ezeket továbbítani kellett. Általában a belpolitikai szerkesztőség minden üzenetre körülbelül 10 percen reagált, de ez az idő természetesen nagyon kevés volt, hogy mindenkinek kielégítő választ lehessen adni. Az érzékeny ügyekre, például a disszidálásra vonatkozó kérésekre tudomásunk szerint nem reagáltak. („Azt kérném, megkaphatnám-e valamelyik külföldi tudósítójuk vagy azon intézmény címét, aki vagy amely az országunk területén legalísan működik, és akihez vagy ahová konkrétumokkal fordulhaték az emberi jogok és szabadságok megsértése ügyében.”)

A szerkesztőség hallgatói kommentárokra adott reakciói szorosan összefüggnek azzal a kérdéssel, mi volt a telefonszolgálat jelentősége, rövid és középtávú hatása, illetve milyen valódi szerepet töltött be a SZER és csehszlovákiai hallgatói kapcsolatában. Úgy vélem, a szolgáltatás tanulmány elején felsorolt három célja közül a másodiknak volt a legnagyobb értelme, azaz *a telefon az ideológiai vasfüggöny leküzdésének* bár részleges, mégis tényleges *lehetőségét biztosította*. Ez azt jelenti, hogy a telefonszolgáltatásnak vajmi kevés azonnali hatása volt a csehszlovák belpolitikára. Bár valóban megtörte a kommunista média egyeduralmát (ezt már az 1950-es évektől megtette), a SZER viszonylag szűk körben tudott hatni, és természetesen nem tudott közvetlenül hatni. A direkt hatásnál azonban jelentősebb, hogy a SZER a telefonok által erkölcsi segítséget, hitet, reményt és buzdítást nyújtott a hinni akaróknak egy végtelen rémálomnak tűnő időszakban. Rengeteg nyoma van a telefonokban, milyen nagyra s milyen szép szavakkal értékelték a hallgatók a SZER szolidaritását. Rengeteg a köszönő szó: „Szeretnék köszönetet mondani. Igazán színvonalasan sugároznak. Köszönöm önöknek, és folytassák a munkát”; „Nagya értékelem az önök objektív hírműsorait”; „Kedves barátaim, üdvözlöm önöket Csehszlovákiából, az úgynevezett létező szocializmus hazájából. Szeretném megköszönni az önök aktuális és igaz híreit, amelyek a mi sajtónkban ritkán fordulnak elő.” Nagyon sok a jókívánság, és különösen az adó mellett kitaró, régi hallgatók szavai meghatóak, akik kimondottan kérték és igényelték a kölcsönös szolidaritás mindennap való kimutatását: „Önök nélkül alighanem elvesznénk és megbolondulnánk” (1985. augusztus 30.); „Szeretjük önöket már több mint három évtizede” (1985. augusztus 24.); „Egy hallgató, aki az önök rádióállomásának keletkezésétől hallgatja a műsorokat” (1985. augusztus 28.); „Önökkel vagyunk, önök is legyenek velünk” (1985. augusztus 23.).

Lehet vitatni, valóban objektív híradást nyújtott-e a SZER. Annak lélektani jelentőségét azonban, hogy 1985-ben a csehszlovákiai hallgatók a közvetlen telefonvonal segítségével jelentősen korlátozva ugyan, de mégis részesültek a szólásszabadság *gyakorlatában*, nem érdemes kétségbe vonni. Sokaknak azonban már az is óriási dolognak tűnt, és megelégedtek vele, hogy kipanaszkozhatták magukat, és volt, ki meghallgassa őket. Sokan hálásak voltak, hogy üzeneteikre gyorsan reagáltak, mondván, hogy olyan rendszerben élnek, ahol nem szokás az emberek kérésére vagy véleményére reagálni: „Nagyon jó érzés tudni, hogy önök foglalkoznak a problémáinkkal” (1985. augusztus 31.); „Jó, hogy van valaki a szabad világban, aki meghallgat. Itt a létező szocializmusban üvölthetsz, ahogy akarsz. Köszönöm, hogy lehetővé tették ezt a telefonos kapcsolatot, amely megnyugvást hoz az embereknek” (1985. szeptember 4.; 1985. augusztus 30.).

Természetesen abban sem érdemes kételkedni, hogy a telefonok politikai propagandacélokat is szolgáltak. Erre azok a nagyszámú szerkesztőségi aláhúzások és üzenetek is utalnak, amelyek a bezártságot, a rossz közérzetet, a rendszerrel szembeni elégedetlenséget emelik ki. A különleges odafigyelés a sportra és a zenére ugyancsak propagandaszándékból fakad. A zene és a sport nemcsak népszerűek voltak a hallgatók körében, hanem mindkét terület rejtett módon alkalmas volt a kommunista rendszer bezártságának és elmaradottságának szemléltetésére. Azáltal, hogy a rádió igyekezett frissen és bő terjedelemben reagálni egyrészt azokra a témákra, amelyekben információhiány volt, vagy egyoldalú tájékoztatás folyt a vasfüggöny mögött, másrészt pedig az ezekkel kapcsolatos hallgatói véleményekre, a rejtett politikai üzenet célhoz érhetett, és hosszabb távon hatni is tudott. Végezetül meg kell jegyezni, hogy a SZER csehszlovákiai műsorpercepiójára vonatkozó tudásunk mindaddig nem teljes, amíg további levéltári kutatások nem tárják fel a csehszlovák belügy és titkosszolgálatok reakcióit a SZER 1985 nyarán bevezetett telefonszolgálatával kapcsolatban.

Jegyzetek

¹ Jelen tanulmány alapját a budapesti Open Society Archives alábbi anyaga alkotja: HU OSA 300–30–29. Fonds 300. Records of RFE/RL Research Institute. Subfonds 30: Czechoslovak Unit. Series: Telephone Calls to the Czechoslovak Desk. Dates: 1985–1989. Box 1.

² A SZER-be betelefonálók egy része tisztában volt a korszerű média nagyjelentőségével, és többen érdeklődtek a televíziózási lehetőségek kibővülése iránt is: „Azt szeretnénk megkérdezni, mi van a világvevő televízióval, fogjuk-e tudni nézni nálunk is, s ha igen, mikortól?” (1985. augusztus 23.).

³ A tájékoztató eszközök területén zajló propagandaháború részletes elemzését nyújtja *Gleerup, C. W. K.*: *Broadcasting Across Borders. A Study on the Role of Propaganda in External Broadcast.* In: *Goteborg Studies in Politics*, 8. 1975. A hetvenes évek közepéig átfogó áttekintést nyújt a SZER-ről *Mickelson, Sig.*: *America's Other Voice. The Story of Radio Free Europe and Radio Liberty.* New York, Praeger, 1983. (Praeger Special Studies.) Magyar vonatkozásban áttekintést ad *Borbándi Gyula*: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története.* Budapest, 1996.

⁴ „Létajóci riportér Ota Gráf”, műsorbeli nevén Franta Tábora. *Janovský-Dražďanský, Karel*: Svobodná Evropa. A nyári se už hlási o slovo Karel Janovský-Dražďanský. Vimperk, Papyrus, 1995. 16.

⁵ A robbanás lerombolta az épület egyik szárnyát, éppen a csehszlovák szerkesztőség irodái mellett. A méretnyit részletei: *Richard Cummings*: Special Feature: The 1981 Bombing of RFE/RL.

<http://www.rferl.org/content/article/1080043.html>, valamint *uő*: The Last Tango in Munich. http://www.historytimes.com/fresh-perspectives-in-history/20th-century-history/cold-war/428_A_robbantásról_ir_még_Puddington_Arch_Broadcasting_Freedom_The_Cold_War_Triumph_of_Radio_Free_Europe_and_Radio_Liberty_Lexington_University_Press_of_Kentucky_2000_225_Sedláček_Karel_Volá_Svobodná_Evropa_Praha_1993_Egy_robbantásra_utaló_megjegyzés_fenyegetés_az_általunk_vizsgált_anyagok_között_is_akadt_„Hallgassatok_mert_tí_is_a_levegőbe_repültök_Lumpok_rágalmazók!”

⁶ *Short, K. R. M.* (ed.): *Western Broadcasting Over the Iron Curtain.* London, Croom Helm, 1986. 71–72.

⁷ Ld. még *Urban, George R.*: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy. My War Within the Cold War.* New Haven, Yale University Press, 1997.

⁸ Az itt feldolgozott levéltári anyagokban a legelső szövegátírat dátuma 1985. augusztus 19., az utolsó vizsgált iratok pedig 1986. február 11-ről származnak.

⁹ Ez utóbbira példa annak a szlovák férfinak a többszöri telefonja, aki egy szuszra szidta a SZER-t, propagálta a Szlovák Néppárt (Slovenská ľudová strana) nevű szervezetet, ócsárolta a magyarokat, valamint ontotta magából a képtelenségeket: „Itt a Szlovák Néppárt, a szlovák nemzet illegálisban lévő pártja, amely az idegen hatalom ellen harcol Szlovákiában” (1986. január 13.); „A magyarok semmit nem engedtek, és a magyar irredenta a Szabad Európánál sértegeti a szlovák nemzetet” (1986. január 3.); „Azt kérdezem maguktól, milyen szerepet játszott Eduard Beneš ötven évvel ezelőtt az angol király londoni koronázásakor, amikor igaztalanul megvádolta Tuhacsevszkij marsallt, hogy az együttműködik az orosz emigrációval” (1986. január 22.).

¹⁰ Ld. még *Fascell, B. Dante* (ed.): *International News Freedom under Attack.* Beverly Hill, Calif., Sage Publications, 1979. A kötetben David M. Abshire, Leonard R. Sussman, Barry Rubin és Sean Kelly tanulmányai találhatók, főként az 1975, a helsinki konferencia utáni időszakkal, a hetvenes évekbeli médiadiplomáciai helyzettel, az amerikai befolyással és a televíziózással kapcsolatban. A rádiózás és a déttente mint

korszak összefüggéseiről *Wettig, Gerhard*: Broadcasting and Détente. Eastern Policies and their Implication for East-West Relations. London, C. Hurst, 1977.

¹¹ Velehrad: falu Csehországban Uherské Hradiště mellett; ismert zarándokhely volt a kommunizmus alatt is.

¹² A SZER alapos adatgyűjtési és feldolgozó módszereiről („elaborate information-gathering system”): *Browne, Donald R.*: International Radio Broadcasting, The Limits of the Limitless Medium. New York, Praeger, 1982. (Praeger Special Studies) A Kutatási és Értékelési Részleg (Research and Evaluation Section) működéséről *Vajda Barnabás*: Az Egyesült Államok elképzelései Közép-Kelet-Európával kapcsolatban a Szabad Európa Rádió belső elemzése alapján. In: Világtörténet, 2008. ősz-tél, 67–76.

¹³ Az ellenzéki énekes-gitáros Karel Kryl ebben az időben a müncheni SZER sportosztályán dolgozott.

¹⁴ Jana Kratochvilová előadói körébe tartozott még Jan Hammer és Jan Kubík is.

¹⁵ *Janovský-Drážďanský*: i. m. 8.

¹⁶ Pavel Pecháček az 1970-es évek elején volt a sportosztály munkatársa, később átköltözött az USA-ba, ahol az Amerika Hangja ottani vezetője lett, majd visszatért Európába, és 1989. július 1-jétől Münchenben a SZER csehszlovák részlegének igazgatója lett. Karel Kryl az 1980-as évek kezdetéig szabadúszó munkatárs volt, és éppen 1985-ben lett a SZER belső munkatársa. Richard Belcredi 1995-től Csehország berni nagykövete lett. Ld. *Janovský-Drážďanský*: i. m. 9. és 14.

¹⁷ *Janovský-Drážďanský*: i. m. 47.

¹⁸ A magyarországi „ellenséges rádióhallgatás” és „leleplezett rádióhallgatási esetek” részleteiről *Révész Béla*: Manipulációs technikák a hidegháború időszakában. Magyarország és a Szabad Európa Rádió, 1950–1956. <http://www.mek.oszk.hu/01900/01988/01988.htm>.

¹⁹ A csehszlovák kommunista titkosszolgálat szigorúan ellenőrizte a nyugatra küldött leveleket, de a belföldi postai küldeményeket is. *Kaplan, Karel*: Kronika komunistického Československa. Doba táni 1953–1956. Brno, Barrister&Principal, 2005. 450. és 467.

²⁰ *Janovský-Drážďanský*: i. m. 47.

²¹ A Challenger úrsikló 1986. január 28-án szenvedett végzetes katasztrófát a felszállás után néhány perccel.

INCZE MIKLÓS

(Szeged, 1922. január 23. – Budapest, 2010. október 20.)

A Világtörténet mostani száma kéziratának nyomdába adása után érkezett a szomorú hír: életének 89. évében elhunyt Incze Miklós. A Világtörténet főszerkesztője 1922. január 23-án született Szegeden. Középiskoláit szülővárosában végezte kimagasló tanulmányi eredménnyel. Felsőfokú tanulmányait Kolozsvárott kezdte 1940-ben az éppen az ebben a tanévben alapításának székhelyére visszaköltözött Ferenc József Tudományegyetemen. Történelem mellett közgazdaságtant és szociológiát is hallgatott. Tanulmányai végeztével tanársegédként az egyetemen maradt, és hamar, 1945-ben doktorált. Az 1948–1949-es tanévtől professzori kinevezéssel az Új- és Legújabbkori Történeti Tanszék vezetésével bízták meg. Különlegesen voltak az 1945 utáni évek évek, egy fiatal generáció berobbanását hozták magukkal, és a reményt, hogy a hagyományokra építve, de egyben megújulva új erőre kap a színvonalas magyar felsőoktatás Erdélyben. A remények azonban nem váltak valóra. Első lépésként 1949-ben lehetetlenné tették, hogy az őszi félévtől kezdve magyar állampolgárságúak tanítsanak az egyetemen, így Incze Miklós 1949-ben családjával Budapestre költözött.

Az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett. 1953-ban főállásban áthelyezték az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, az Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékot vezette (félállásban azonban az intézet munkatársa maradt). 1956 őszén aktív résztvevője volt azoknak a kari tanácsi és szakbizottsági üléseknek, amelyeken az oktatás megújítása szándékával nagy tekintélyű, jeles tudósok egyetemre hívásáról döntöttek. 1957-ben ezért fegyelmi eljárást indítottak ellene, azzal vádolták, hogy kezdeményező és vezető szerepe volt a történész intézmények „ellenforradalmi” úton történő átalakításában, valamint az egyetem jobboldali történészekkel való elárasztásában. Az eljárás végén, 1958-ban eltávolították az egyetemről. Késői elégtételként 1990-ben rehabilitálták. Az egyetemről való eltávolítását nehéz szívvel élte meg, mivel szeretett tanítani, és fontosnak érezte teljesíteni azt a feladatot, amit vállalt 1953-ban: fiatal kollégáival, tanársegédjeivel emelni az egyetemi oktatás színvonalát.

A következő években levéltárakban dolgozott, 1958–1964 között a Központi Gazdasági Levéltárban, majd 1964–1966-ban a Magyar Országos Levéltár IV. Gazdasági Iratanyagokat Őrző Osztályának főlevéltárosa volt. 1966-ban került vissza az MTA Történettudományi Intézetébe, ahol egészen nyugdíjba vonulásáig dolgozott. 1971–1985 között a Dokumentációs és Tudományos Információs Osztály vezetője, 1986-tól a Világtörténet főszerkesztője.

Az említett intézményeken kívül Incze Miklós a Magyar Történelmi Társulathoz kötődött szorosan. 1963–1975 között a társulat tudományos folyóirata, a Századok egyetemes történeti rovatának vezetője, majd 1991-ig a lap szerkesztőbizottsági tagja volt. Emellett több mint egy évtizeden át vezette a társulat üzemtörténeti szakosztályát: 1967–1975 között alelnök, 1975–1986 között elnök. 1986–1991-ben a társulat alelnöke volt. A történelemtudományok kandidátusa címet 1956-ban szerezte meg gazdaságtörténeti kutatásai eredményeképpen. 1989-ben lett a történettudományok doktora üzemtörténeti témájú munkája megvédése után.

Incze Miklóst kutatásai során a nagyobb összeüggések, a rendszerek változásainak társadalmi-gazdasági okai érdekelték. Kolozsvári tanársága idején

főkollégiumot tartott az egyetemes társadalomtörténet kérdéseiből. Az előadások nyomán született meg a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötet (1948), amely az egyik első ilyen jellegű magyar nyelvű összefoglalás volt. Szintén egyetemi tanári munkájához kapcsolódnak nagyobb korszakokat érintő összefoglalásai. Több ízben kiadott egyetemi jegyzetei a 19. század történetét fogják át (*Újkori egyetemes történet, 1789–1870*, illetve *Újkori egyetemes történet 1870–1917*). A szélesebb olvasóközönség számára A kultúra világa sorozat Az emberiség története kötete számára összefoglalta az újkor történetét (1963). Néhány év múlva pedig az Idő sodrában című sorozatban Makkai Lászlóval közösen széles kitekintést nyújtva megírták az újkori világ történetét (*A polgári forradalmak és az újkor*, 1969). Összefoglaló munkáiban jól megvilágította a főbb összefüggéseket, kiemelte azokat a tényezőket, amelyek meghatározónak bizonyultak a hosszú távú folyamatok szempontjából.

Az MTA Történettudományi Intézetében a két világháború közötti Magyarország történetének feltárásával foglalkozott. Közgazdaság-tudományi ismeretei alapján a gazdaságtörténeti kutatások koordinálására vállalkozott. Elsősorban az 1929–1933. évi világgazdasági válság magyarországi hatásait vizsgálta. Széles tematikát fogott át, munkáiban bemutatta a magyar gazdaság állapotát a válság előtt, nemzetközi kapcsolatait, és ebből kiindulva elemezte a világválság Magyarországra gyakorolt hatását. Széles statisztikai és levéltári bázison mutatta be az iparban, a mezőgazdaságban, a pénz- és hitelintézményekben, valamint a külkereskedelemben bekövetkezett változásokat. Nem hagyta figyelmen kívül a társadalomban lejátszódó folyamatokat, a munkásság és a parasztság életében bekövetkező változásokat sem (*A pénz- és hitelválság és a magyarországi fináncióke az 1929–1933. évi világgazdasági válság idején*, 1954; *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*, 1955).

Korábbi kutatói munkásságának szerves folytatása a két világháború közötti államrendszerek vizsgálata, ezen belül kiemelt fontosságú volt a fasiszmus jelenségének elemzése. Az 1960–1970-es évektől világszerte nagyobb figyelmet szenteltek a második világháborút megelőző korszaknak, mivel a korábbi, gyakran leegyszerűsítő és számos jelenséget összemosó interpretáció mindenképpen módosításra szorult. Ennek az árnyaltabb képnek a megteremtésében vittek jelentős szerepet Ormos Máriával közösen végzett kutatásai. Több tanulmány után jelent meg nagy visszhangot kiváltó, egyben jelentős szakmai elismerést hozó könyvük (*Európai fasiszmusok 1919–1939*, 1976). A kötetben összehasonlító módszerrel mutatták be a fasiszta mozgalmakat, beágyazódásukat az egyes országok társadalmába, ideológiai alapjaikat, valamint programjaikat. A kötet második részében az európai diktatórikus rendszereket hasonlították össze a szerzők, meggyőzően rámutattak az egyes országok sajátosságaira, majd összefoglalták az országok közötti hasonlóságokat, valamint különbségeket. A kötet nagyban segítette a két világháború közötti időszak jobb megismerését, egyben hozzájárult ahhoz is, hogy a Horthy-rendszer jellegét a nemzetközi összefüggések ismeretében pontosabban láthassa a történészszakma és a történelem iránt érdeklődők tábora.

A gazdasági levéltárban eltöltött éveit fordult a figyelme az üzemtörténet-írás felé, részt vett módszertanának kidolgozásában is. Az üzemtörténet-írást olyan műfajnak fogta fel a történetíráson belül, amelyben hasznosulnak és szintézist alkotnak a gazdaság-, a társadalom-, a kultúr-, a technika-, valamint a politikatörténet eredményei (*Az üzemtörténet-írás kapcsolata más történelmi ágazatokkal és a*

társadalomtudományokkal, 1979; *A jelenkori üzemtörténet-írás elméleti és módszertani kérdései*, 1988). A történetírás elméletének problémái is foglalkoztatták. Örömmel vállalt előadást a kortörténetírás kérdéseivel foglalkozó társulati vándorgyűlésen. Értően elemezte a távlatlalt, forrásokkal, kvantifikációval kapcsolatos módszertani dilemmákat, valamint a történetírás viszonyát más társadalomtudományokkal (*A kortörténet elvi és módszertani problémái*, 1970). Kortörténeti és gazdaságtörténeti kutatásai összekapcsolódtak az 1948–1949 utáni gazdaságirányítási modell meghonosítását és az üzemek irányításának átalakítást bemutató tanulmányban (*Das stalinische Modell und die industriellen und landwirtschaftlichen Betriebe in Ungarn*, 1990).

Az 1990-es években, amikor ismét napirendre került az erdélyi magyar felsőoktatás ügye, Incze Miklós több egykori kolozsvári diák- és tanártársával, valamint fiatalabb kutatóval együtt feltárták és összefoglalták a kolozsvári egyetem jelentőségét a magyar tudományos életben és oktatásban. Ezzel a hiánypótló tényfeltáró munkával, valamint gyakorlati segítségnyújtással igyekeztek elérni, hogy az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás ismét megerősödjön. Incze Miklós írásai alapján megerősítést nyert, hogy a társadalomtudományos kutatás a kolozsvári egyetem egyik erőssége volt. A magyar tudományos életben komoly rangot szerzett professzorok tanítottak itt, akik fogékonyak voltak a modern kutatási módszerek és témák iránt. Az egyetem szellemiségéből több generáció kapott életét meghatározó útravalót (*Magyar történet- és társadalomtudományi műhelyek a kolozsvári magyar egyetemen, 1940–1949*, 1997; *A történelemtudomány, a szociológia, a filozófia, a jog- és közgazdaságtudományok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen, 1945–1949*, 1999).

Incze Miklós tudományos tevékenységében jelentős helyet foglalt el a legtöbbször hálátlan és nem kellőképpen megbecsült szerkesztői munka. A szerkesztői feladatok egész pályafutását végigkísérték. Azok közé tartozott, aki szeretett és tudott is könyvek, folyóiratok, sorozatok kézírataival foglalkozni. Közel sem minden tudós hajlandó ugyanis mások szövegeit gondozni, pedig az egész történelemszakma szempontjából fontos, hogy jól szerkesztett művek kerüljenek az olvasók kezébe. Incze Miklós szelíd nyugalommal olvasta mások írásait, nagy szakértelemmel mutatott rá a szerzői figyelmen kívül hagyásokra, elírásokra, a szövegek egyenetlenségeire, esetleges belső ellentmondásaira. Külön erre a célra fenntartott ceruzával jelölte azokat a részeket, amelyeken változtatást javasolt, megjegyzéseit gyorsírással jegyezte fel magának.

Több évtizedes pályafutása során számos kötetet szerkesztett, így a világgazdasági válság hatásaival foglalkozó köteteket, a két világháború közötti kelet-európai államberendezkedést taglaló könyvet (*A közép- és délkelet-európai államok a két világháború között*, 1986), gondozta a Magyar Történelmi Társulat kiadványait, a Századok rovatát, illetve az 1970-es évektől kezdve az üzemtörténeti szakosztály könyveit és füzeteit. Egyetemi tanári pályafutása során több egyetemi jegyzetet írt és szerkesztett, amelyeket azután több alkalommal – az egyetemről való eltávolítása után is – változatlan formában újranyomtattak. 1986-ban vállalta el a Világtörténet főszerkesztői tisztségét, és haláláig nagy szakértelemmel irányította a folyóirattal kapcsolatos munkákat. Az 1990-es évek második felében pedig egyik szerkesztője volt az erdélyi magyar nyelvű felsőoktatás és a kolozsvári egyetem történetét feldolgozó kiadványoknak (*Az erdélyi magyar felsőoktatás évszázadai*, 1996; *A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1945–1959*, 1999).

Incze Miklóssal egy olyan személy távozott az értelmiségi közéletből, aki 1945 óta folyamatosan alakítója volt a magyar történelemszakmának. Odaadón dolgozott annak megvalósításáért, amit úgynek tartott. Ilyen volt számára az egyetemi oktatás színvonalának emelése, mind pályája kezdetén Kolozsvárott, mind pedig Budapesten. Szakmai szempontból elengedhetetlennek tartotta a Magyarországon elhanyagolt egyetemes történet művelését, mivel csak ennek segítségével nyerhető a nemzeti történelem számára megfelelő perspektíva. Mindent megtett annak érdekében, hogy a Világtörténet mint tudományos fórum megmaradjon. Élete végéig szerkesztette a folyóiratot, és örömmel töltötte el, amikor megjelentek a számok. Ennél is fontosabbnak érezte azonban az emberi élet és méltóság tiszteletét, és mindennek kritikus időben többször is tanúbizonyosságát adta. Higgadt gondolkodásra, mások megértésére nevelt. Joggal jegyezte meg búcsúztatásán egyik tanítványa: jó volt vele beszélgetni, mert megértően figyelte beszélgetőtársát, és mindenkor hasznos tanácsokat adott. A tehetséget, a tudományos eredményeket egész életében elismerte, a nehéz korszakokban is igyekezett segíteni és védeni azokat, akiket a minőség tisztelete folytán erre érdemesnek tartott. Tudományos eredményeit írásai megőrzik, miként szellemiségét barátai, tanítványai és tisztelői.

Bíró László

Számunk szerzői

Sz. Farkas Jenő, PhD, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Horváth Richárd, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
Nagy Levente, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
W. Salgó Ágnes, kandidátus, ny. osztályvezető, Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomatványok Tára
Sashalmi Endre, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Sokcsevits Dénes, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Vajda Barnabás, PhD, egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem
Zoltán András, az MTA doktora, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem